

Wie zorgt er voor de kinderen?

Het politieke debat over het ontslag
van de gehuwde en huwende
ambtenares in 1924

Naam: Merel Bentsink

Studentnummer: S1026280

Masterscriptie Politiek en Parlement

Begeleider: dr. Christoph van den Belt

Aantal woorden: 15.949

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1: Inleiding	2
Status Quaestionis	2
Methode en bronnen	9
Hoofdstuk 2: Historische context	12
De aanloop	12
Kernpunten debat 1924	13
De samenstelling van de Tweede Kamer	14
Hoofdstuk 3: Economische argumenten	17
Wie wordt er geraakt?	17
De vrouw als kostwinster	19
Verborgene motieven	20
Tussentijdse conclusie	21
Hoofdstuk 4: De rol van de vrouw	23
De gewenste huwelijksvorm	23
Levensdoel van de vrouw	25
Ontwikkeling en rechten van de vrouw	27
Tussentijdse conclusie	28
Hoofdstuk 5: De rol van de overheid	30
Mag de overheid ingrijpen?	31
Koninklijk Besluit	33
Tussentijdse conclusie	34
Conclusie	35
Bibliografie	39

Hoofdstuk 1: Inleiding

In 2022 is het precies 100 jaar geleden dat vrouwen voor het eerst naar de stembus mochten bij een landelijke verkiezing. Dankzij het in 1919 verworven stemrecht konden alle vrouwen in Nederland nu zelf bepalen wie zij terug wilden zien in de Tweede Kamer. Bij zo'n jubileum wordt er vaak extra over het onderwerp geschreven.¹ Het verkrijgen van het kiesrecht is in 2019 uitgebreid onder de aandacht geweest. Maar hierna viel het stil. En dat is niet alleen in 2020 zo, ook in 1920 lijkt het alsof met het verkrijgen van het stemrecht de strijd om emancipatie gestreden is. Het belangrijkste doel van de vrouwenbewegingen is gehaald. Maar zorgde het behalen van dit doel eigenlijk ook voor meer emancipatie in de beleidsvorming? Werd er bij nieuwe wetten bijvoorbeeld nagedacht over de positie van de vrouw binnen de wet? En ging het in de Kamers nog over vrouwenemancipatie? Ook onderwerpen als arbeid en moederschapsregelingen waren punten waar de vrouwenbewegingen zich mee bezighielden, maar werden die ook vaker besproken nu de vrouwen mochten stemmen en in de Eerste en Tweede Kamer zaten?

Het kabinet dat in 1922 regeerde was het eerste kabinet dat ontstond uit een volksvertegenwoordiging die voor de helft door vrouwen was gekozen. Hoewel op het eerste gezicht gedacht kan worden dat dit positief zou uitpakken voor de vrouwelijke inwoners van Nederland, bleek het toch iets anders te liggen. In 1924 voert het kabinet twee vrijheidsbeperkende maatregelen voor vrouwelijke ambtenaressen in. Allereerst een bezuinigingsmaatregel waarbij de gehuwde vrouw die geen kostwinster is, als één van de eerste wordt ontslagen. Daarna volgt een Koninklijk Besluit waarmee de huwende ambtenares eervol ontslag wordt verleend op de dag van haar huwelijk. Vanuit de tegenwoordige tijd gezien roept dit de vraag op hoe het mogelijk was dat een Kamer, voor de helft gekozen door vrouwen, maatregelen doorvoerde die de vrijheid van de ambtenares beperkten. Zeker nadat er zoveel moeite was gedaan om het vrouwenkiesrecht te verkrijgen. Hoewel dit vanuit de huidige tijd een logische vraag lijkt, was het voor die periode misschien wel een hele logische maatregel. Daarom wordt in dit onderzoek de volgende hoofdvraag behandeld: hoe heeft het debat in de Tweede Kamer over het ontslag van de gehuwde en huwende ambtenares zich ontwikkeld in 1924 en hoe is deze ontwikkeling te verklaren?

Status Quaestionis

Om aan te sluiten bij de huidige stand van het onderzoek, wordt hieronder een uiteenzetting gegeven van de literatuur. Het debat kan geplaatst worden onder het grotere thema 'vrouwenemancipatie'. In

¹ Voor 100 jaar vrouwenkiesrecht werden de volgende werken geschreven. M. Bosch, *Strijd! De vrouwenkiesrechtbeweging in Nederland 1882-1922* (Hilversum 2019). M. Leyenaar, J. Oldersma & K. Niemöller, *De hoogste tijd. Een eeuw vrouwenkiesrecht* (Amsterdam 2019). P. Van der Steen, *De ongehoorde helft. De eerste vrouwen op het politieke pluche* (Nijmegen 2019).

Voor 75 jaar vrouwenkiesrecht en 100 jaar vrouwenbelangen verscheen: M. Borkus, T. Den Hartog, H. Lakmaker e.a., *Vrouwenstemmen. 100 jaar vrouwenbelangen 75 jaar vrouwenkiesrecht* (Zutphen 1994).

het vervolg van de tekst wordt onderscheid gemaakt in de verschillende deelterreinen waar onderzoekers aandacht aan hebben besteed. Ten eerste wordt er gekeken naar de eerste feministische golf en de vrouwenbewegingen. Ten tweede wordt er aandacht besteed aan vrouwen als politieke actor. Tot slot wordt er gekeken naar vrouwen en arbeid en hoe hier zowel vanuit maatschappelijk oogpunt als vanuit de politieke debatten over is geschreven.

De meest recente werken over vrouwenemancipatie gaan over de kiesrechtbewegingen en de invoeringen van het algemeen kiesrecht in 1919. Geïnspireerd door 100 jaar kiesrecht schreef historica Mineke Bosch een overzichtswerk van de strijd die vrouwenbewegingen in Nederland 40 jaar hebben gevoerd.² Aan de hand van beeldessays over foto's, spotprenten en voorwerpen laat ze zien hoe de kiesrechtbeweging haar doel probeerde te bereiken. Ze richt zich hierbij vooral op de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht. Hoewel ze de strijd zowel in taal als in beeld uitgebreid beschrijft, houdt het op bij de invoering van het kiesrecht. Historica Monique Leyenaar en de politicologen Jantine Oldersma en Kees Niemöller gaan hier juist verder.³ Net als Bosch zijn ze geïnspireerd door het 100-jarig bestaan van het algemeen kiesrecht, maar vragen zij zich ook af wat dit heeft opgeleverd. Aan de hand van kranten, tijdschriften en politieke debatten laten ze de maatschappelijke en politieke veranderingen zien sinds de invoering van het kiesrecht. Hierbij richten ze zich bijvoorbeeld op de vraag op wie vrouwen stemmen. De informatie om deze vraag te beantwoorden is echter niet beschikbaar voor de eerste 50 jaar dat vrouwen kiesrecht hadden, omdat daar toen geen onderzoek naar werd gedaan. Wel laten ze zien dat met de komst van vrouwen in de Kamers, er ook meer sociale onderwerpen, zoals moederschap op de agenda komen.

De kiesrechtbewegingen zijn onderdeel van wat bekend is komen te staan als de eerste feministische golf. Over dit onderwerp wordt vanaf de jaren zeventig geschreven. Geïnspireerd door de tweede feministische golf gaan historici kijken naar de eerste feministische golf. De term golf lijkt voor de historici heel vanzelfsprekend. Zo wordt in het overzichtswerk *De eerste feministische golf* niet uitgelegd wat de betekenis is van de term golf.⁴ Historica Anneke Ribberink schrijft hier wel over en laat zien wat die golf eigenlijk inhoudt. Aan het eind van de negentiende eeuw komen de vrouwenbewegingen op in Nederland en dit leidt tot een breuklijn in de sekseverhoudingen in de samenleving. De vrouwenbewegingen bevroegen de standaard norm en streeden naast kiesrecht ook voor een betere juridische positie. Dit bereikt in Nederland het hoogtepunt rond het jaar 1919 wanneer het algemeen kiesrecht wordt ingevoerd. Zoals een golf al zegt, daalt hierna de beweging. Volgens Ribberink zit er een gevaar in het in golven denken. Het impliceert namelijk dat er in de

² M. Bosch, *Strijd! De vrouwenkiesrechtbeweging in Nederland 1882-1922* (Hilversum 2019).

³ M. Leyenaar, J. Oldersma & K. Niemöller, *De hoogste tijd. Een eeuw vrouwenkiesrecht* (Amsterdam 2019).

⁴ Jeske Reys, Tineke v.n. Loosbroek (red.) *De eerste feministische golf. Zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Nijmegen 1985).

tussenliggende periode niks gebeurd is. Bij de feministische golven gaat het dan om de periode 1920-1967.⁵

Een belangrijk twistpunt in het wetenschappelijk debat als het gaat om vrouwenbewegingen tijdens de eerste feministische golf is het soort argumenten dat zij gebruiken om de sekseverhoudingen te veranderen. Sociologe Ulla Jansz komt door het bestuderen van tijdschriften, boeken en brochures tot de conclusie dat de feministen in de periode 1860-1912 zowel gelijkheids- als verschilargumenten gebruikten.⁶ Dit betekent dat feministen het verschil tussen mannen en vrouwen benadrukten om de positie van de vrouw te versterken in de samenleving. Daarnaast benadrukten zij de gelijkheid tussen man en vrouw om gelijke rechten voor man en vrouw te bereiken. Volgens historica Anneke Ribberink ligt dit anders.⁷ Zij betoogt aan de hand van secundaire literatuur dat in de eerste golf vooral de verschillen tussen man en vrouw werden benadrukt. Feministen waren volgens haar dan ook niet uit op gelijke rechten tussen man en vrouw, maar op een betere positie van de vrouw in de samenleving. Dit zette volgens Ribberink ook door na de eerste golf. Pas tijdens de tweede golf kwam het gelijkheidsargument centraal te staan, aldus Ribberink. De overeenkomst tussen man en vrouw wordt dan benadrukt en er wordt gestreden voor absolute gelijkheid tussen man en vrouw.

Vrouwen als politieke actor

Hoewel de vrouw vanaf 1919 actief kon deelnemen in de politiek, is dit niet de eerste keer dat ze fungeren als politieke actor, zo betoogt historica Margit van der Steen.⁸ De pacificatie van 1917 kan volgens haar gezien worden als de eerste vorm van politieke deelname door de vrouwen. Uit haar onderzoek aan de hand van literatuur, kranten, websites van lokale overheden, historische verenigingen en genealogische informatie blijkt dat met de invoering van de pacificatie, vrouwen voor het eerst een podium kregen in de politiek en dus gezien werden. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1919, de eerste verkiezingen na de invoering, was 1% van de gekozenen vrouw. Deze veelal gehuwde vrouwen met kinderen zorgden ervoor dat vrouwenbewegingen letterlijk een stem kregen in de politiek. Hoewel het passief stemrecht door Van de Steen wordt neergezet als een eerste overwinning van de kiesrecht beweging, betoogt politicologe Marianne Braun juist dat de pacificatie een strategische zet was van de politieke partijen.⁹ Aan de hand van notulen van vergaderingen, kranten en tijdschriften laat ze zien hoe de partijen dit hebben neergezet. Doordat er in 1917 niet expliciet werd gevraagd om actief vrouwenkiesrecht, konden partijen zoals de SDAP, VDB, maar ook de katholieke premier in 1919 zeggen dat het door hen, en de mannelijke stemmers van 1918, kwam

⁵ Ibidem.

⁶ U. Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (Amsterdam, 1990).

⁷ A. Ribberink, 'Feminisme revisited', *BMGN* 115:1 (2000) 61.

⁸ M. Van der Steen, 'Het was het nieuwe geluid dat gehoord werd. De betekenis van de pacificatie voor de emancipatie van vrouwen' in: G. Harinck, A. van Kessel (red.) *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* (Utrecht 2018).

⁹ M. Braun, 'Mannen gaan vóór. De neutrale vereeniging voor vrouwenkiesrecht en de pacificatie van 1917', *Tijdschrift voor genderstudies* 20:1 (2017) 9-21.

dat vrouwen uiteindelijk kiesrecht kregen. Sommige politieke partijen gebruikten de pacificatie dus om later de overwinning van het vrouwenkiesrecht te claimen. Dit sluit ook aan op het betoog van Bosch waarin ze stelt dat de invoering van het vrouwenkiesrecht werd gezien als een gebeurtenis die niet meer tegen te houden was, wat de partijen ook zouden doen.¹⁰

Naast onderzoek naar de invoering van het passief en actief stemrecht, wordt er ook onderzoek gedaan naar vrouwelijke politici. Hierbij vragen communicatiewetenschappers Joke D'Heer en Sarah van Leuven zich af in welke mate er over vrouwelijke politici geschreven wordt in de periode 2007-2018.¹¹ Aan de hand van een kwantitatief onderzoek naar krantenberichten over kandidaten op Vlaamse kieslijsten komen ze tot de conclusie dat er een ongelijke representatie is van vrouwelijke politici ten opzichte van mannelijke politici. Dit komt onder andere naar voren uit het feit dat er bij vrouwen vaker over de privésfeer wordt geschreven door de journalisten en vaker wordt gewezen op hun leeftijd. Hoe dit in Nederland aan het begin van de twintigste eeuw is, is niet onderzocht.

Onderzoek over de eerste vrouwelijke politici richt zich vaak op Suze Groeneweg en Carry Pothuis-Smit. Zij waren de eerste vrouwen in de Tweede en Eerste Kamer. Dit komt bijvoorbeeld naar voren in het onderzoek van historica Carla van Baalen.¹² De twee vrouwen waren beiden lid van de SDAP en hadden deels dezelfde portefeuilles, namelijk moederschapzorg en vrouwenarbeid. Beiden hielden zich dus bezig met zaken die specifiek betrekking hadden op de vrouw. Van Baalen stelt dit vast, maar ze doet er verder weinig mee. Dit komt doordat de vrouwen in kwestie weinig materiaal hebben achtergelaten. Het is volgens haar dus niet duidelijk hoe zij zich verhielden tot hun sekse. Historicus Paul van der Steen schetst ook een beeld van de eerste vrouwen in de politiek en richt zich hierbij ook op de lokale politiek.¹³ Hij betoogt dat deze eerste vrouwen zich ambivalent verhielden tot hun sekse. Ze wilden niet op hun sekse worden beoordeeld, maar speelden er wel mee door specifieke portefeuilles als moederschapzorg, alcoholbestrijding en vrouwenarbeid te kiezen. Naast dit onderzoek naar de eerste vrouwen in de politiek verschijnen er ook steeds meer biografieën over vrouwen in de politiek uit latere tijden.¹⁴ Het aantal biografieën blijft nog wel achter bij de boeken over de mannelijke politici, maar dit is deels te verklaren door het weinige materiaal dat de eerste vrouwen hebben achtergelaten.

¹⁰ Bosch, *Strijd!* 10.

¹¹ J. D'Heer & S. Van Leuven, 'Eerst moeder van drie of toch vooral politicus? Een kwantitatieve inhoudsanalyse naar de representatie van vrouwelijke politieke kandidaten in de Vlaamse pers', *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap* 47:2 (2019) 133-150.

¹² C. van Baalen, *Suze Groeneweg en Carry Pothuis-Smit. De eerste vrouwen in de Staten-Generaal* (Nijmegen 2019).

¹³ P. Van der Steen, *De ongehoorde helft. De eerste vrouwen op het politieke pluche* (Nijmegen 2019).

¹⁴ Een voorbeeld hiervan is de recent verschenen biografie over Els Borst door Nele Beyens. N. Beyens, *Els Borst. Medicus in de politiek* (Amsterdam 2021).

Ook het boek *1001 vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis* van Els Kloek uit 2013 kan gezien worden als een poging om vrouwelijke politici toe te voegen aan de canonvorming rondom Nederlandse politici. E. Kloek, *1001 vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis* (Nijmegen 2013).

De vrouwelijke kiezer is vanaf 1919 een nieuwe actor waar partijen rekening mee moeten houden tijdens de verkiezingscampagne. Dit had tot gevolg dat politieke partijen een andere vorm van campagne moesten voeren, om ook deze groep aan te spreken. Zo moesten ze zich volgens historicus Harm Kaal meer gaan richten op vrouwelijke onderwerpen.¹⁵ Hij laat met behulp van tekstuele en visuele propaganda van de SDAP, RKSP/KVP, ARP, CHU en de VVD zien hoe naast andere onderwerpen, de vrouwelijke kiezer ook werd aangesproken met andere teksten. Kaal komt tot de conclusie dat de politieke partijen de vrouw vooral aanspreken als huismoeder. Deze verbeelding van de vrouwelijke kiezer als huismoeder, had gevolgen voor het creëren en in stand houden van politieke identiteiten. Ook historica Caroline Campbell komt tot eenzelfde soort conclusie met haar onderzoek naar de gevolgen van mannelijkheid en vrouwelijkheid op de politieke cultuur in Frankrijk tijdens het interbellum.¹⁶ Anders dan Kaal kijkt ze specifiek naar de genderonderwerpen in de politiek en niet naar de campagne voor vrouwelijke kiezers. Toch komt ze tot eenzelfde soort conclusie als Kaal als het gaat om de vorming van politieke identiteiten met betrekking tot gender. Ze betoogt dat aan de hand van het heersende beeld over mannelijkheid en vrouwelijkheid, politieke partijen bepaalden hoe ze met genderonderwerpen omgingen. Hierbij vormden de mannennormen niet alleen de vrouwennormen, maar beïnvloedde deze gendernormen ook de politieke cultuur.

Maatschappelijk betekenis ‘vrouwenarbeid’

Door de komst van vrouwen in de Tweede Kamer, kwam ook het onderwerp vrouwenarbeid op de agenda te staan. De term vrouwenarbeid impliceert volgens historica Corry van Eijl dat arbeid in het algemeen betrekking heeft op mannen.¹⁷ Arbeid gaat alleen over vrouwen als dit expliciet vermeld wordt. Toch is de term ‘vrouwenarbeid’ aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw een gangbare term om het werk dat gedaan wordt door vrouwen te omschrijven, zo laat ze zien. Dit zegt veel over hoe destijds naar de maatschappelijke rol van de vrouw in de samenleving werd gekeken. Hierbij spelen ook verwachtingen en ideaalbeelden over moederschap een rol. Zo laat historicus Jeroen Dekker aan de hand van opvoedboekjes en tijdschriften zien hoe de Nederlandse vrouw het werkzame leven combineerde, of juist niet combineerde, met de opvoeding van haar kinderen.¹⁸ Hij ziet hierbij een groot verschil met het Europese patroon van moederschap en arbeid. Nederlandse vrouwen combineren tot eind negentiende eeuw de opvoeding samen met thuisarbeid. Wanneer het werk zich verplaatst naar fabrieken, houden vrouwen op met werken en richten zich alleen nog op de zorg van kinderen. In de rest van Europa bleven vrouwen wel werken.

¹⁵ H. Kaal, ‘Appealing to the female vote: Dutch political parties and the approach of women voters in general election campaigns, 1922-1980’ *Women’s History Review* 24:5 (2015) 776-808.

¹⁶ C. Campbell, ‘Gender and politics in interwar and Vichy France’, *Contemporary European History* 27:3 (2018) 482-499.

¹⁷ C. Van Eijl, *Vrouwen in de slag om arbeid 1898-1940* (Hilversum 1994) 29.

¹⁸ J.H. Dekker, ‘Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw. Het bijzondere van de Nederlandse casus’ *BMGN – Low Countries Historical Review* 130:2 (2015) 70-91.

Wanneer in de jaren zeventig ook Nederlandse vrouwen weer gaan werken, verschilt dit opnieuw van het Europese patroon, omdat veel vrouwen deeltijd gaan werken. Dit is niet gebruikelijk in de rest van Europa. Dit blijkt ook uit het onderzoek van historica Sarah Moreels naar het verloop van carrières van Antwerpse vrouwen in de tweede helft van de negentiende eeuw.¹⁹ Aan de hand van bevolkingsregisters laat ze zien dat het soort arbeid van vrouwen niet veel veranderde nadat ze kinderen kregen. Dit beeld komt niet overeen met het beeld van de moeder in Nederland. Dit versterkt het betoog van Dekker dat Nederland hierin een uitzondering vormde.

Sociologe Jeanne de Bruijn laat in haar proefschrift zien hoe de maatschappelijke positie van de vrouw in de negentiende eeuw werd bepaald door met wie ze getrouwd was.²⁰ Op basis hiervan leefde ze in een bepaalde stand. Dit terwijl er bij mannen ook werd gekeken naar de positie op de arbeidsmarkt, waardoor zij niet alleen een standenpositie hadden, maar ook een klassepositie. Vrouwen werden hier niet op beoordeeld. Het werd als een schande gezien dat de vrouw moest werken, zo laat De Bruijn zien. Een vrouw uit een goede stand was niet zichtbaar en bleef thuis. Dit beeld van de vrouw als huismoeder ontstond niet zomaar en werd beïnvloed door wat er in de media over de vrouw werd geschreven, aldus psycholoog Kathryn Keller.²¹ Ze onderzoekt aan de hand van vrouwentijdschriften welk beeld van de middenklasse vrouw wordt neergezet. Hoewel dit onderzoek zich richt op de periode van 1990, is het wel een voorbeeld van hoe vrouwentijdschriften het beeld van de vrouw neerzetten en omgingen met de diverse achtergronden van hun lezeressen. De Bruijn laat zien dat juist een deel van de vrouwen uit de burgerij probeerden om het recht op arbeid door de vrouw op de agenda te zetten. Ook vrouwen van de socialistische beweging hielden zich bezig met vrouwen en arbeid, maar richtten zich niet op het recht om te werken. Zij zette zich in voor meer veiligheid voor vrouwen tijdens het werk. Tot slot benoemt De Bruijn nog de visie van de confessionelen, die betogen dat de vrouw thuis hoort in het gezin. Zij doen dan ook pogingen om het vrouwen te verbieden om te werken.

Vrouwen en arbeid in het politieke debat

Naast de maatschappelijke plek van vrouwenarbeid, wordt er ook in het parlement gediscussieerd over de vraag of de vrouw mag werken. In de wetenschappelijke literatuur hierover zijn twee stromingen te onderscheiden. Aan de ene kant zijn er de juristen en de politicologen die zich vooral bezighouden met de veranderende wetgeving. Aan de andere kant zijn er de historici die het politieke debat over dit onderwerp analyseren. Hoewel dit twee verschillende onderwerpen zijn houden beide groepen onderzoekers zich bezig met het debat en de gevolgen hiervan. Zo kijkt politicologe Marianne Braun

¹⁹ S. Moreels, *Female career mobility in the port city of Antwerp during the second half of the 19th century* (Leuven 2008).

²⁰ J. De Bruijn, *Haar werk: vrouwenarbeid en arbeidssociologie in historisch en emancipatorisch perspectief* (Wageningen 1989).

²¹ K. Keller, 'Nature and work in the middle class – imagery from women's magazines' *International journal of politics, culture and society* 5:4 (1992) 577-600.

bijvoorbeeld naar de gevolgen van het huwelijksrecht op de positie van vrouwen in de periode 1870-1922 en hoe de wetgeving onder druk kwam te staan tijdens de eerste feministische golf.²² Door het bestuderen van wetboeken, notulen van juristenvergaderingen en romanliteratuur komt ze tot de conclusie dat het vooral de materiële macht was die ervoor zorgde dat de vrouw onder de man stond in de wet. Hiermee doelt ze op wetten in materiële zin. Dit zijn besluiten van organen die algemene verbindende voorschriften bevatten. Het gaat dus niet om wetten die door de regering en Staten-Generaal zijn vastgelegd. Naast de wettelijke beschrijving heeft ze dus ook deels de maatschappelijke context meegenomen in haar onderzoek.

Ook de eerder genoemde Corrie van Eijl richt zich in haar onderzoek naar de arbeidsparticipatie van vrouwen, naast de politieke en maatschappelijk discussie, ook op de wettelijke discussie. Zij laat zien hoe het debat rondom arbeid nauw samenhangt met het debat over de huwelijkswetgeving. Aan het eind van de negentiende eeuw is er niet genoeg werk voor ongehuwde vrouwen, dus moest de werkgelegenheid worden uitgebreid. Dit zou kunnen leiden tot meer arbeidsmogelijkheden voor vrouwen. Tegelijkertijd bestond in de politiek zorg over de kwaliteit van het nageslacht. Dit hield in dat vrouwen thuis bij het gezin moesten blijven, zoals ook wordt voorgeschreven in de huwelijkswetgeving. Dit remde de mogelijkheden voor vrouwen om te werken. Van Eijl beschrijft in haar onderzoek een langere tijdsperiode dan Braun. Haar onderzoek loopt namelijk tot 1940 en neemt dus ook het verbod op arbeid door gehuwde en huwende ambtenaressen mee. Hierover is ze relatief kort en beschrijft ze alleen wat er gebeurt en in welke volgorde. De argumenten die worden gebruikt in de verschillende debatten bespreekt ze niet.

Ook juristen houden zich bezig met het onderzoek naar arbeid en vrouwen. Logischerwijs richten zij zich vooral op de wetgeving rondom dit thema. Rechtsgeleerde Corjo Jansen kijkt in het bijzonder naar de afschaffing van het verbod op arbeid door huwende ambtenaressen in 1956.²³ Hij beschrijft wat er in de wet staat over vrouwen en hun positie in de samenleving en hoe de wetgeving hierover veranderde. Specifiek richt hij zich op de minister van Justitie, Julius Christiaan van Oven, die de wet op het verbod van arbeid door gehuwde ambtenaressen afschafte. Volgens Jansen is de wet de bekroning van de vlekkeloze loopbaan van Van Oven. Het politieke debat over de afschaffing van de wet laat hij buiten beschouwing.

Jurist Teico Sikkema heeft net als Jansen een juridische benadering van het thema. In zijn onderzoek, gaat hij wel verder terug in de tijd en neemt ook de ontwikkeling van de huwelijksvermogensrecht sinds de Romeinse tijd mee.²⁴ Naast de Romeinse wetten, gebruikt hij ook de bijbel en kamerstukken als bron. Hij beschrijft hoe in de wetgeving de veranderende positie van de

²² M. Braun, *De prijs van de liefde: de eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam, 1992).

²³ C.J.H. Jansen, 'De lex-van oven: 50 jaar opheffing handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw', *Nederlands Juristenblad* 23:81 (2006) 1256-1261.

²⁴ T.H. Sikkema, 'De gehuwde vrouw in het burgerlijk recht' in: C.G. van de Breedveld, C.M., van Esch (red.), *Signora Senatrice – over recht, onderwijs en politiek* (Den Haag 2011) 117-125.

vrouw zichtbaar was. Waar de vrouw eerst ondergeschikt was aan de man en de wet uitging van de materiële macht van de man, zoals ook Braun beschrijft, verandert dat in de jaren vijftig van de twintigste eeuw. De verschillende onderdelen van de nieuwe wetten rondom huwelijksvermogen kunnen vanaf nu allemaal uitgelegd worden aan de hand van emancipatorische redenen zoals het streven naar gelijkheid en zelfstandigheid ten opzichte van de man. Sikkema kijkt dus alleen naar de verandering van de wet na 1950 en neemt hierbij net als Jansen de maatschappelijke en politieke discussie niet mee. Dit doet Carla van Baalen wel in haar onderzoek naar het debat over de afschaffing.²⁵ Ze komt tot de conclusie dat de argumenten die gebruikt werden te herleiden waren tot de verschillende ideaalbeelden van politieke partijen. Daarnaast constateert ze dat vrouwelijke politica een belangrijke rol speelden in het debat, zo was de helft van de woordvoerders vrouw. Hoewel een groot deel van de deelnemers dus een werkende vrouw was, werd het debat nooit persoonlijk. Geen enkele vrouw sprak over haar eigen ervaringen.

Uit de historiografie met betrekking tot het overkoepelende onderwerp vrouwenemancipatie wordt één ding zeer duidelijk. Er wordt vooral aandacht aan besteed als er een strijd beklonken is. De aanloop naar het vrouwenkiesrecht, met alle vrouwenbewegingen die daarbij komen kijken, wordt veel besproken. Ook het verkrijgen van het kiesrecht zelf is een geliefd onderwerp, zeker als er een jubileumjaar is. Daarna valt er een gat in de onderzoeksperiode. Van Eijl is de enige die wel over de periode na 1922 schrijft. Ze kijkt vooral naar arbeid door vrouwen in het algemeen en richt zich niet specifiek op het politieke debat. De periode vanaf 1955 is weer interessant om onderzoek naar te doen, want dan kan er weer wat gevierd worden. Zo wordt er geschreven over de afschaffing van de maatregel tot ontslag bij huwelijk en over het opheffen van de handelingsonbekwaamheid. Aan de tussenliggende tijd, grofweg de periode 1922-1954, wordt geen aandacht besteed. Er is dus een lacune in het onderzoek. Veel te vieren was er ook niet. De vrijheden werden immers ingeperkt door de maatregel tot eervol ontslag bij het trouwen van een ambtenares of een onderwijzeres. Maar stond het debat werkelijk stil? Er werd bijvoorbeeld wel gesproken over vrouwenarbeid en moederschapverlof. Om de lacune in het bestaande onderzoek op te vullen wordt in dit onderzoek de volgende hoofdvraag beantwoord: hoe heeft het debat in de Tweede Kamer over het ontslag van de gehuwde en huwende ambtenares zich ontwikkeld in 1924 en hoe is deze ontwikkeling te verklaren?

Methode en bronnen

Voor dit onderzoek wordt gekeken naar negen dagen in 1924 dat het gaat over de twee maatregelen tot ontslag in de Tweede Kamer. Het debat over het ontslag van de gehuwde ambtenares als

²⁵ C. van Baalen, 'De politiek en de rechtsgelijkheid van vrouwen op het gebied van arbeid 1955' in: C. van Baalen en J. Ramakers (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945, deel 5, Het kabinet-Drees III (1952-1956) Barsten in de brede basis* ('s-Gravenhage 2001) 99-115.

bezuinigingsmaatregel vond plaats op 22 en 23 januari 1924. Het debat over het ontslag van de huwende ambtenares als principekwestie vond plaats tijdens de besprekingen van de staatsbegroting in februari 1924. De periode van het onderzoek is dus heel beperkt, maar dit helpt wel met het zorgvuldig beantwoorden van de hoofdvraag. Door de beperkte tijdsperiode is onderzoek naar de bredere ontwikkeling van dit debat uitgesloten. Wel zullen een aantal debatten vanaf 1900 bekeken worden om de debatten van begin 1924 in een breder perspectief te plaatsen. De debatten van 1924 zullen niet op chronologische volgorde behandeld worden, maar op basis van het soort argumenten.

Het bronmateriaal dat voor dit onderzoek wordt gebruikt bestaat uit de handelingen van de Tweede Kamer en een Kamerbrief van de minister aan de Kamer. Deze bronnen zijn te raadplegen via de website <https://www.officielebekendmakingen.nl/>. Bij het lezen van de bronnen moet goed gekeken worden over welk onderwerp het gaat, wie er aan het woord is en van welke partij deze persoon lid is. Het soort debat is relevant, omdat het wat zegt over hoe er over het onderwerp wordt gesproken. In dit geval vindt een groot deel van de debatten plaats tijdens de bespreking van de staatsbegroting. Het onderwerp, de principiële kwestie, heeft hier echter minder mee te maken, omdat het bij dit debat niet meer ging over het ontslag van de ambtenares als bezuinigingsmaatregel. Maar blijkbaar vinden de politici die aan het woord komen, het onderwerp wel zo belangrijk dat ze er zelfs hun hele rede aan wijden. Voor het begrijpen van de argumenten en hoe de politicus zich verhoudt tot de regering is het van belang om te weten van welke partij iemand afkomstig is. Daarnaast kan bij bepaalde partijen een bepaald standpunt worden verwacht. De linkse partijen in de Kamer, zo noemen ze zichzelf in de debatten, de SDAP, Vrijheidsbond, VDB en de Liberale Partij, zijn op dit soort sociale onderwerpen meestal voor meer vrijheid. De kans is dus groot dat zij zich tegen de maatregel verzetten. De confessionele partijen aan de andere kant, zijn voor de normen en waarden die horen bij de gezinsinrichting waarbij de vrouw thuis blijft. De kans is groot dat deze partijen, de RKSP, ARP, CHU, CPH, Plattelandersbond en de SGP, voorstander zijn van de maatregel. Dit wil niet zeggen dat er geen mogelijkheid voor uitzonderingen is.

In het vooronderzoek is er gekeken naar het betrekken van het maatschappelijk debat in het onderzoek. Dit zou bijvoorbeeld kunnen door kranten en tijdschriften als bron te gebruiken. Hierbij kwam de vraag op wie er aan het woord komt in deze bronnen, is dat de maatschappij in de volle breedte of is het een selectief gezelschap. Er is bijvoorbeeld gekeken naar wat van stukken er in tijdschriften stonden die zich specifiek richtten op een vrouwelijk publiek. Al snel werd duidelijk dat deze tijdschriften afkomstig zijn van vrouwenbewegingen waarvan ook een lid in de Kamer hadden zitten. De argumenten in deze tijdschriften verschilden dus niet veel van de argumenten die de vrouwelijke Kamerleden gebruikten. Daarom is er voor gekozen om het maatschappelijk debat buiten dit onderzoek te houden en specifiek te kijken naar het politieke debat.

Om de hoofdvraag te beantwoorden is het onderzoek opgedeeld in vier deelthema's. Allereerst wordt er gekeken naar de bredere context rondom het debat. Wat is er aan de debatten vooraf gegaan, wie zaten er in de Kamer en welke partijen vormden de regering? Dit schetst de bredere context om de

argumenten te kunnen interpreteren. In hoofdstuk drie, vier en vijf wordt er vervolgens gekeken naar de argumenten. In hoofdstuk drie gaat het over de maatregel als bezuinigingsmaatregel en komen dus vooral economische argumenten naar voren. In hoofdstuk vier en vijf wordt de principiële vraag over vrouwen en arbeid besproken. In hoofdstuk vier gaat het hierbij over de rol van de vrouw binnen de samenleving en in hoofdstuk vijf gaat het over de rol van de overheid. Tenslotte volgt de conclusie waarbij antwoord gegeven wordt op de hoofdvraag.

Hoofdstuk 2: Historische context

De aanloop

In dit eerste hoofdstuk wordt een kort overzicht gegeven, zodat het debat van 1924 in de bredere context begrepen kan worden. Allereerst wordt hierbij aandacht besteed aan eerdere discussies over ambtenaressen en arbeid. Daarna worden de belangrijkste verschillen in de debatten van 1924 besproken. Om de invoering van de maatregel beter te kunnen plaatsen wordt er gekeken naar de regering Ruijs de Beerenbrouck. Tenslotte wordt er aandacht besteed aan de belangrijkste personen in het debat. Wie voerden er het woord en bij welke partij hoorden zij? Voor degenen die vaker aan het woord komen, wordt een uitgebreidere beschrijving gegeven.

De discussie over vrouwen en arbeid is niet nieuw in 1924. Corrie van Eijl heeft in haar proefschrift uitgebreid onderzoek gedaan naar de strijd van vrouwen om het recht op arbeid.²⁶ Hierbij nam ze de debatten vanaf 1898 mee. De verschillende debatten zullen hier dus niet allemaal besproken worden. Wel wordt er kort aandacht besteed aan de debatten die specifiek over de ambtenares gaan. De andere discussies zijn terug te lezen in het boek van Van Eijl.

In 1904 werd er een Koninklijk Besluit ingevoerd waarmee ambtenaressen van de posteries en telegrafie werden ontslagen zodra zij trouwden.²⁷ Drie jaar later werd het Koninklijk Besluit ingetrokken door de liberale minister Jacob Kraus van Waterstaat. Het protest van het Nationaal Comité inzake Wettelijke Regeling van den Vrouwenarbeid heeft bijgedragen aan het intrekken van het besluit.²⁸ De vrouwen lieten dus met succes van zich horen. Dit was ook het geval in 1910, wanneer Theo Heemskerk, minister van Binnenlandse Zaken een poging deed om het ontslag van de ambtenares en onderwijzeres op te nemen in de wet. Er kwam echter veel kritiek op en het voorstel werd in 1913 door de nieuwe liberale minister Cort van der Linden ingetrokken.

Vanaf 1920 komt het ontslag weer op de agenda te staan. In het debat over de lager-onderwijswet wordt er door minister Johannes de Visser van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen gesproken over het ontslag van de huwende onderwijzeres.²⁹ Hij geeft aan dat de kwestie leeft onder de politici in de Kamer, maar dat hij het niet in het debat wil bespreken, omdat het later in het jaar aan de orde komt. Hij komt tot dit punt, omdat Egbertus Johannes Beumer van de ARP een amendement heeft ingediend om het ontslag van een huwende onderwijzeres specifiek te benoemen in de onderwijswet. Hij vindt dat met het huidige artikel hiervoor al aanleiding is, maar Jan ter Laan van de

²⁶ Van Eijl, Het werkzame verschil.

²⁷ Clemens Ruijters, 'Mag de gehuwde ambtenares blijven? Een verslag van de op- en neergang van een principe. Geraadpleegd via: file:///C:/Users/merel/Downloads/paginas_van_0002_-_politieke_opstellen_1981_ruijters.pdf

²⁸ Van Eijl, Het werkzame verschil, 259.

²⁹ *Handelingen II*, 1920-1921, 578, 79^e vergadering, 12 mei 1920, p 2227-2256.

Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP) vond dat dit in een apart wetsontwerp geregeld moest worden. Hoewel de minister er niet op terugkomt, laat het wel een discussiepunt zien, namelijk hoe moet het ontslag geregeld worden. Via de wet, via een maatregel van algemeen bestuur of is het bestaande artikel genoeg?

In mei 1921 is het thema opnieuw onderwerp van debat. Deze keer gaat het over de invoering van de kinderrechtster en het openstellen van het ambt voor vrouwen. De politici zijn ervan overtuigd dat een vrouw een goede rechter zou zijn als het gaat om kinderen.³⁰ Wel ontstaat er discussie over of zij ontslagen kan worden als ze trouwt. Volgens Hendrik Dresselhuys van de Vrijheidsbond is dit onmogelijk, omdat een rechter voor het leven benoemd wordt. Jan Schokking van de Christelijk-Historische Unie (CHU) gaat hier tegenin. Hoewel het volgens de wet inderdaad onmogelijk is, wil hij wel dat dit wordt doorgevoerd. Hij beargumenteert dat de kinderrechtster wordt ingesteld om de verwaarlozing van de jeugd tegen te gaan, maar dat het ontbreken van een moeder thuis de verwaarlozing in de hand werkt. Dus als de vrouwelijke rechter, die moet beslissen over verwaarloosde kinderen, niet thuis blijft na het huwelijk, zullen haar kinderen verwaarlozen. Na dit debat spreekt de Tweede Kamer niet meer over het onderwerp ontslag van de gehuwde ambtenares. In januari 1924 laait het debat weer op als uitkomt dat de regering het voornemen heeft om de gehuwde ambtenares te ontslaan.

Uit bovenstaande debatten zijn een paar dingen op te maken. Allereerst de verschillende thema's die samenhangen met het ontslag. Natuurlijk speelt de principiële vraag of de vrouw ontslagen moet worden als zij trouwt. Daarnaast spreken de politici over de vorm waarin dit ontslag moet worden geregeld. Ook wordt duidelijk welke partijen voor het debat in 1924 ook al voor het ontslag zijn, namelijk de CHU en de ARP. De SDAP en de Vrijheidsbond zijn er juist vanaf 1904 al op tegen.

Kernpunten debat 1924

Het debat voorafgaand aan het Koninklijk Besluit waarmee wordt ingesteld dat ambtenaressen ontslagen worden als zij trouwen, begint in december 1923 met een Kamerbrief van minister Ruijs de Beerenbrouck.³¹ Hij was minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw en voorzitter van de raad van ministers. Naar aanleiding van vragen van Jo Westerman en Betsy Bakker-Nort schrijft hij een brief aan de gehele Tweede Kamer. Hierin geeft hij aan dat er twee zaken spelen als het gaat om het ontslag van de gehuwde ambtenares. Allereerst wil de regering de gehuwde ambtenares ontslaan als bezuinigingsmaatregel. Daarnaast heeft de regering het voornemen om alle huwende ambtenaressen eervol ontslag te verlenen als zij trouwen. Dit is een principiële kwestie. Deze twee zaken moeten als twee losstaande maatregelen worden gezien.

³⁰ *Handelingen II, 1921-1922, 646, 90ste vergadering, 24 mei 1921, p. 2517-2542.*

³¹ *Kamerstukken II, 1923-1924, zonder nummer, 13 december 1923, Brief van minister Ruys de Beerenbrouck.*

Naar aanleiding van de brief vraagt Westerman een interpellatie aan op 22 januari 1924.³² Deze gaat uitsluitend over het voornemen van de regering om de gehuwde ambtenares te ontslaan als bezuinigingsmaatregel. Het debat hierover duurt twee dagen en verschillende politici doen hun woordje. Een maand later, tijdens de besprekingen van de staatsbegroting voor 1924, komt de principiële kwestie ter sprake. In de verschillende voordrachten spreken de woordvoerders van de partijen over het onderwerp en gaan ze met elkaar in debat.

Bij de analyse van de debatten moet in de gaten worden gehouden om welk onderwerp het gaat. Hoewel de onderwerpen erg op elkaar lijken, ze gaan immers beiden over het ontslag van de ambtenares, hebben ze wel een andere inslag. De ene maatregel dient als bezuinigingsmaatregel en de andere als principiële maatregel. Dit kan invloed hebben op de argumenten die de politici gebruiken.

De samenstelling van de Tweede Kamer

De al eerder genoemde Ruijs de Beerenbrouck was de voorzitter van het kabinet dat in 1923 het Koninklijk Besluit invoerde.³³ Het was zijn tweede kabinet en trad op 18 september 1922 aan. Het kabinet was eigenlijk een voortzetting van kabinet-Ruijs de Beerenbrouck I. De Rooms Katholieke-Partij (RKSP), ARP en de CHU leverden de ministers. Dit had als gevolg dat de regering een centrumrechtse koers voer. Hoewel de partijen sinds 1918 samenwerkten, betekende dit niet dat het een vlekkeloze regeerperiode werd. In 1923 brak er een economische crisis uit waardoor er diverse bezuinigingen en belastingverhogingen nodig waren. In dat zelfde jaar, in augustus, trad onverwacht de minister van Financiën, De Geer, af en werd hij opgevolgd door Colijn. Ook in 1923, specifiek 26 oktober 1923, diende het kabinet zijn ontslag in nadat de ontwerp-Vlootwet was weggestemd in de Tweede Kamer. Dit leidde tot een crisis van 73 dagen waarin er diverse pogingen werden ondernomen om een nieuw kabinet te formeren. Dit mislukte echter keer op keer en uiteindelijk gaf de koningin de doorslag. Op 7 januari 1924 besloot ze om het ontslag niet te aanvaarden, waardoor het kabinet-Ruijs de Beerenbrouck II door kon gaan. Hoewel 73 dagen wellicht kort is op een periode van vier jaar, is dit erg relevant voor dit onderzoek. De bespreking van het ontslag van de gehuwde ambtenares valt namelijk deels in deze periode. Ook kan het mislukken van de tussentijdse formatie en het aanblijven van het gevallen kabinet gevolgen hebben gehad op hoe de politici in de Kamer tegen de regering aankeken.

Zoals al eerder vermeld voerde het kabinet-Ruijs de Beerenbrouck II een centrumrechtse koers.³⁴ Dit had ook gevolgen voor de kijk van de regering op de rol van de vrouw in de samenleving. In de beleidsplannen van het kabinet is dan ook te lezen dat de regering het voornemen heeft om de

³² *Handelingen II*, 1923-1924, 103, 19^e vergadering, 22 januari 1924, p. 395-422.

³³ Kabinet-Ruijs de Beerenbrouck II (1922-1925), https://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wrt/kabinet_ruijs_de_beerenbrouck_ii_1922 (geraadpleegd 28 februari 2022).

³⁴ A. van Kessel, 'Ruijs de Beerenbrouck: vooral pragmatisch bestuurder', review artikel, *Tijdschrift voor Constitutioneel Recht* 7 (2016) 287-295.

gehuwde vrouw te ontslaan. Dit kwam dus niet alleen door de economische crisis waar het kabinet vanaf 1923 mee moet omgaan. Welke argumenten de regering en de ministers als individu gebruikten voor het ontslag wordt in de volgende hoofdstukken besproken. Eerst worden de individuele politici bekeken.

In het debat komen een aantal namen steeds weer terug. Daarom wordt hieronder kort uiteengezet wie deze mensen waren en wat opvalt. Als eerst wordt er iets gezegd over de drie ministers die aan het woord komen bij de verschillende debatten. Dit zijn allemaal mannen, de eerste vrouwelijke minister was Marga Klompé in 1956. Allereerst minister Charles Ruijs de Beerenbrouck van Binnenlandse Zaken en Landbouw. Hij zat sinds 1905 voor de RKSP in de Kamer. Tijdens de debatten treed hij op als voorzitter van de ministerraad. Net als Ruijs de Beerenbrouck had ook Theo Heemskerk, minister van Justitie, veel ervaring in de politiek. Hij zat sinds 1888 in de Kamer namens de ARP en werd in 1908 minister van Binnenlandse Zaken. In deze rol diende hij in 1910 het wetsvoorstel in dat moest leiden tot het ontslag van de huwende vrouw. Vanaf 1918 was hij minister van Justitie. De laatste minister die aan het woord komt is Gerardus van Swaaij, minister van Waterstaat. Hij zat namens de RKSP in de Eerste Kamer, maar werd in 1922 minister. Hij spreekt tijdens de debatten, omdat de post en telegrafie in zijn portefeuille zaten. Het grootste gedeelte van de vrouwelijke ambtenaressen werkte bij deze afdeling.³⁵

Hoewel dit een hele korte opsomming van de belangrijkste ministers is die spraken, vallen er een paar dingen op. Allereerst komt de minister van Arbeid, Piet Aalberse, niet voor als spreker in de debatten, terwijl het wel over het arbeidsvraagstuk ging.³⁶ Dit kan te maken hebben met de vorm van de debatten, namelijk redes bij de staatsbegroting. Ook kan dit te maken hebben met het feit dat het over ambtenaressen ging, dus dat de ministers die daar specifiek verantwoordelijk voor waren aan het woord kwamen. Daarnaast valt het op dat alle drie de mannen al enige tijd meedraaiden in de politiek en dus al de nodige ervaring hadden voordat ze minister werden in kabinet-Ruijs Beerenbrouck II.

Bij de partijen in de Tweede Kamer valt op dat de woordvoerders over dit onderwerp voornamelijk vrouwen zijn. Zowel bij de Vrijheidsbond, de SDAP, VDB en de Liberale Staatspartij waren het vooral vrouwen die het woord voeren over dit onderwerp. Bij de andere partijen zoals de ARP, CHU, SGP en RKSP wordt het woord voor het grootste gedeelte gevoerd door mannen. Dit betekent niet dat er geen vrouwen voor die partijen in de kamer zaten en er niets over zeiden. Het was echter niet hun hoofdonderwerp. Omdat dit verschil tussen mannelijke en vrouwelijke sprekers zo aanwezig is, zeker afgezet tegen het aantal vrouwen in de kamer, 7 van de 100, worden nu eerst de vrouwen besproken en daarna de mannen.

³⁵ Van Eijl, *het werkzame verschil*, 179.

³⁶ Mr. P.J.M (Piet) Aalberse, https://www.parlement.com/id/vg09lkx73twb/p_j_m_piet_aalberse (geraadpleegd 13 maart 2022).

De vrouw met de meeste kamerervaring was Suze Groeneweg. In 1918 werd zij als eerste gekozen in de Tweede Kamer namens de SDAP. Ze was een groot voorstander van vrouwenemancipatie, al was ze wel kritisch op de verschillende vrouwenbonden. De tweede vrouw in de Kamer was Jo Westerman namens de Liberale Staatspartij “De Vrijheidsbond”. Ze was lid van de Nationale Vrouwenraad en zette zich in de Kamer in voor vrouwenemancipatie. Beiden vrouwen hadden een achtergrond in het onderwijs. Anders is dit bij Betsy Bakker-Nort die voor de Vrijzinnige-Democratische Bond in de Kamer kwam. Ze was advocaat in Groningen en richtte daar een eigen afdeling van de vereniging voor vrouwenkiesrecht op.³⁷ Alle drie de vrouwen hielden zich in de Kamer bezig met vraagstukken als moederschapszorg en vrouwenemancipatie. Ook waren alle drie de vrouwen aangesloten bij een vrouwenbond.

Naast de progressieve vrouwen zaten er ook conservatieve vrouwen in de Kamer. Zoals Lizzy van Dorp. Zij kwam in 1922 als enige voor de Liberale Partij in de Kamer. Net als de eerder besproken vrouwen zette ze zich in voor vrouwenrechten. Dit deed ze als voorzitter van het Internationaal Comité van de Internationale Vrouwenraad. Ook de CHU had een vrouwelijk Kamerlid, namelijk Frida Katz. Ze was een groot voorstander voor vrouwenkiesrecht, maar was betreft moederschapszorg conservatiever. In de debatten trad ze niet op als woordvoerder van de partij, ze was namelijk woordvoerder justitie. Opvallend is dat de besproken vrouwen zich allemaal bezighouden met de positie en rechten van de vrouw en zich hier ook allemaal voor inzetten.³⁸

Het belangrijkste mannelijke Kamerlid in de debatten over het ontslag, was Egbertus Johannes Beumer van de ARP. Net als een deel van de vrouwelijke Kamerleden had hij een achtergrond in het onderwijs en stond dan ook bekend als een schoolmeester. Naast de hierboven genoemde Kamerleden waren er nog andere Kamerleden, zowel mannen als vrouwen, die spraken tijdens één van de debatten. Deze politici kwamen maar één keer aan het woord en zullen hier dus niet besproken worden. Waar nodig wordt bij de analyse van de argumenten aandacht besteed aan hun achtergrond.

³⁷ Borkus, e.a., *Vrouwenstemmen*, 80.

³⁸ *Ibidem*, 68.

Hoofdstuk 3: Economische argumenten

‘Wij zijn nou eenmaal in een toestand, dat iedereen weet, dat er bezuinigd moet worden, dat er versobering van de Staatsdienst moet zijn en dat wij daardoor in de pijnlijke noodzakelijkheid verkeeren, dat het aantal ambtenaren moet verminderen.’³⁹

Bovenstaand citaat van Heemskerk, minister van Justitie, laat zien waar het debat over het ontslag van de gehuwde ambtenares in eerste plaats om draaide. In 1922 ontstond er een economische recessie waardoor er nieuwe bezuinigingen moesten komen. Ook bezuinigingen op het ambtenarenapparaat werden niet uitgesloten. Daarom vond de regering het noodzakelijk om de gehuwde ambtenares te ontslaan. Na dit als antwoord te hebben gegeven op de Kamervragen van mevrouw Westerman, vraagt zij een interpellatie aan over dit onderwerp, waarmee discussie ontstaat.

In de Kamerbrief voorafgaand aan de interpellatie, geeft Ruijs de Beerenbrouck aan dat de regering inderdaad het voornemen heeft om de gehuwde ambtenares te ontslaan als bezuinigingsmaatregel.⁴⁰ Ook geeft hij aan dat de regering het voornemen heeft om in de toekomst alle huwende ambtenaressen te ontslaan, maar dat dit nu nog niet aan de orde is. Voor de politici in het debat is het onderscheid tussen het ontslag van de gehuwde ambtenares als bezuinigingsmaatregel en het ontslag van de huwende ambtenares als principe kwestie niet altijd even duidelijk. Volgens een deel van hen hangt het één samen met het ander en zou het als één onderwerp besproken moeten worden.⁴¹ Westerman heeft een interpellatie aangevraagd voor het eerste punt. Dit betekent dat het debat alleen over het ontslag van de gehuwde ambtenares gaat. Daarom wordt er in dit hoofdstuk gekeken naar de argumenten die gebruikt worden bij dit debat. De volgende onderwerpen worden behandeld: wie wordt er geraakt door de bezuiniging, de vrouw als kostwinner en de verborgen motieven van de regering.

Wie wordt er geraakt?

Door de ontstane crisis in 1923 moeten er bezuinigingen worden doorgevoerd. Hierbij ontstaat er in de Kamer discussie over wie er ontslagen moet worden. Over deze afvloeiingsmaatregel is veel te doen. Allereerst zijn er de politici die het met de regering eens zijn en de afvloeiingsmaatregel als een noodzakelijke bezuiniging zien. Eén hiervan is Beumer van de ARP, een regeringspartij. Volgens hem is het terecht dat de gehuwde vrouw als een van de eerste ontslagen wordt, omdat zij niet zoveel last heeft van het ontslag.⁴² Dit komt, zo betoogt hij, omdat de man binnen het gezin ook voor inkomen

³⁹ *Handelingen II*, 1923-1924, 103, 19^e vergadering, 22 januari 1924, p. 395-422.

⁴⁰ *Kamerstukken II*, 1923-1924, zonder nummer, 13 december 1923, Brief van minister Ruys de Beerenbrouck.

⁴¹ *Handelingen II*, 1923-1924, 103, 19^e vergadering, 22 januari 1924, p. 395-422.

⁴² *Handelingen II*, 1923-1924, 110, 20ste vergadering, 23 januari 1924, P. 423-446.

kan zorgen. Katz van de CHP, ook een regeringspartij, is het met Beumer eens. Al stelt ze wel enkele uitzonderingen voor. De belangrijkste hiervan is dat de vrouw alleen ontslagen wordt als zij niet de kostwinster van het gezin is. Westerman vraagt zich af of het wel de gehuwde ambtenares is bij wie het ontslag de minste gevolgen heeft. Ze doet een oproep om het geld voor gepensioneerde ambtenaren die nog een betrekking bekleden te verlagen. Zij verdienen immers door het werk wat zij doen en hebben daardoor geen extra pensioen nodig.

De politici van niet regeringspartijen, zien ook in dat er bezuinigingsmaatregelen nodig zijn. Ze kunnen zich vinden in het argument van de regering dat diegene ontslagen moet worden, bij wie het de minste gevolgen heeft. Desondanks doen ze ook andere voorstellen. Westerman betoogt dat eerst de slecht presterende ambtenaren ontslagen moeten worden. Dit is beter voor de dienstverlening en zo kan de gehuwde vrouw aan het werk blijven. Ook Dresselhuys van De Vrijheidsbond is het hiermee eens. Dit is niet zo verrassend, want hij en Westerman zijn lid van dezelfde partij. Schaper van de SDAP vindt ook dat het dienstbelang voorop moet staan. Voor sommige taken, zoals telefoneren, zijn vrouwen nou eenmaal meer geschikt, dus zouden zij moeten aanblijven, zo betoogt hij. Deze argumenten lijken op argumenten die ook in het afschaffingsdebat van 1955 worden gebruikt. Daar wordt de vraag gesteld waarom de confessionele partijen vinden dat de man beter werk aflevert dan de vrouw.⁴³ Historica Van Baalen zet dit neer als een nieuw argument in de discussie, maar dit argument wordt dus ook tijdens de invoering van de maatregel gebruikt.

Tenslotte is er nog de visie van SDAP-Kamerlid Groeneweg. Zij is ervan overtuigd dat het ontslag van de gehuwde vrouw niet gaat leiden tot een grote bezuiniging. Volgens haar redenering kan de overheid beter de mannen ontslaan, omdat die meer verdienen dan vrouwen. Ook Bakker-Nort ziet een ander motief in de bezuinigingsmaatregel. Volgens haar wil de regering af van dubbele inkomsten. Door het ontslag van de gehuwde ambtenares, moet een gezin wel leven op één inkomen. Waarom de regering van het dubbele inkomen af wil, maakt ze niet duidelijk.

De regering moet met een reactie komen op de vragen en argumenten van de Kamerleden. Aan het woord zijn Heemskerk, minister van Justitie en Van Swaay, minister van Waterstaat. Heemskerk begint zijn betoog met de erkenning dat het ontslag van de gehuwde ambtenares niet fijn is. Daartegenover betoogt hij dat het ontslag van de gehuwde mannelijke ambtenaar ook niet fijn is voor zijn vrouw. Hiermee probeert hij het punt dat het een vrouwonvriendelijke maatregel is, onderuit te halen. De maatregel zorgt er volgens hem niet voor dat de vrouw in het algemeen slecht wordt behandeld, want ze houden juist ook rekening met de vrouw van de mannelijke ambtenaar. Ook Van Swaay betoogt dat het voor de gehuwde ambtenares het minst pijnlijk is om ontslagen te worden. Volgens hem hoort de gehuwde vrouw eigenlijk toch thuis in haar gezin, dus voor het gezin is het ook beter. Dit is de eerste keer in het debat dat de rol van de vrouw meegenomen wordt in de discussie. Dit

⁴³ Van Baalen, 'De politiek en de rechtsgelijkheid van vrouwen op het gebied van arbeid 1955', 103.

is opvallend, omdat het draait om een bezuinigingsmaatregel en niet om de principiële kwestie wat de plek van de vrouw in de samenleving is. Het moederschapsideaal zoals historicus Jeroen Dekker dit beschrijft komt hier al enigszins naar voren, ondanks dat het debat hier niet over gaat.⁴⁴

Heemskerk geeft ook een reactie op het voorstel van Westerman en Dresselhuys om eerst de ongeschikte ambtenaren te ontslaan. Hij wil hen niet ontslaan, omdat deze mannen dan het stempel ongeschikt krijgen. Het gevolg is dat ze moeilijker aan het werk komen. Hierover kan de regering veel klachten verwachten betoogt Heemskerk. Blijkbaar verwacht Heemskerk dat het ontslag van de gehuwde ambtenares voor minder klachten zorgt dan het ontslag van ongeschikte ambtenaren. Hoewel beide mannen dus voor het ontslag zijn, beamen ze wel de uitzondering die Katz ook aanhaalde. Als de gehuwde vrouw de kostwinster van het gezin is, mag ze aanblijven. Hieruit komt naar voren dat het moederschapsideaal van de vrouw die thuis blijft, dus niet overheersend is. Het welzijn van het gezin is niet alleen afhankelijk van de vrouw die thuis blijft, zoals Dekker dit wel betoogt.⁴⁵

De vrouw als kostwinster

Vanuit de Kamer komen veel reacties op de uitzondering voor het kostwinnerschap. Zo ontstaat er discussie over de definitie van het kostwinnerschap. Volgens Van Dorp is er geen eenduidige lijn te trekken in wie de kostwinner is binnen het gezin. Ze betoogt dat zowel de man als de vrouw kostwinner zijn als ze beiden werken. Ook Katz vraagt om een brede definitie van het begrip kostwinner. Hierbij moet volgens haar ook gekeken worden naar de gevolgen van het ontslag van de niet-kostwinner op het gezin. Daartegenover staat de mening van Beumer. Hij vindt dat de definitie heel nauw moet zijn. Alleen degene die het meest verdient in het gezin is de kostwinner. Daar voegt hij aan toe dat de vrouw in zijn ogen überhaupt geen kostwinner kan zijn. Uiteindelijk wordt er in het debat geen definitieve betekenis gegeven van het begrip kostwinner.

Wel wordt er gesproken over de uitvoering van de maatregel aan de hand van het begrip kostwinner. Bakker-Nort vindt dat ontslag op basis van kostwinnerschap leidt tot willekeur, daarom moet het begrip niet gebruikt worden voor het beslissen wie er ontslagen wordt. Ook Beumer is het hiermee eens. Anders dan Bakker-Nort stelt hij voor om alleen naar de gehuwde ambtenares te kijken, omdat dit een duidelijke status en er dus geen willekeur ontstaat. Ook Dresselhuys stelt dat het kostwinnerschap niet leidend moet zijn. Als de vrouw namelijk ontslagen wordt, omdat ze geen kostwinster is, betekent dit nog steeds een achteruitgang van het gezinsinkomen. Dit kan grote gevolgen hebben voor het gezin. Hij stelt dan ook voor om mannen en vrouwen gelijk te beoordelen en te kijken naar de gevolgen voor het gezin. Hieruit valt op te maken dat hij een andere visie heeft van het ideale gezinsplaatje dan hoe historicus Dekker dit laat zien.⁴⁶ Dresselhuys vindt de

⁴⁴ Dekker, 'Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw'.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Dekker, 'Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw'.

economische omstandigheden van het gezin in dit geval zwaarder wegen dan het ideaal dat de moeder thuis hoort te zijn. Hierin is ook de tegenstelling tussen de visie van de regeringspartijen en de SDAP als oppositiepartij te zien. Daarnaast valt op dat Dresselhuys een gelijkheidsargument gebruikt, de man en vrouw moeten gelijk beoordeeld worden in zijn ogen. Dit botst met het betoog van historica Anneke Ribberink over het gebruik van gelijkheids- en verschilargumenten.⁴⁷ Volgens haar wordt tijdens de eerste feministische golf en de periode daarna vooral benadrukt dat de man en vrouw van elkaar verschillen. Hiermee sluit ze het gebruik van gelijkheidsargumenten niet volledig uit, maar deze vorm van argumentatie is nog niet voorgekomen in dit specifieke debat.

Naast de visie dat het kostwinnerschap niet leidend moet zijn bij de uitvoering van de maatregel, zijn er ook Kamerleden die bepleiten dat het ontslag in zijn geheel gebaseerd moet zijn op het kostwinnerschap. De regering is hier echter op tegen, omdat daarmee ook de ongehuwde mannen en vrouwen hun baan dreigen te verliezen. Zij zijn immers geen kostwinner voor een gezin, maar hebben ook geen kostwinner boven zich die voor de levenskosten kan opdraaien.

In de Kamer leven dus verschillende denkbeelden als het gaat over de definitie van het begrip kostwinner. De linkse partijen vinden dat er per ontslaggeval moet worden gekeken wie de kostwinner is en wat het ontslag voor het gezin betekent. De rechtse partijen vinden dat de vrouw sowieso ontslagen moet worden nu er een crisis is. Tot slot is er nog de zienswijze van Van Dorp. Zij vindt dat de man en vrouw zelf binnen het huishouden moeten uitzoeken wie er gaat werken en wie er thuis blijft. 'De man is evengoed geroepen om het huishouden te doen' aldus Van Dorp.⁴⁸ Deze uitspraak botst volledig met het beeld van het gezinsleven in die tijd.⁴⁹ Daarnaast komt het ook niet overeen met het conservatief-liberale gedachtegoed dat bij de Liberale Partij te verwachten is.⁵⁰ Stond Van Dorp echt achter deze uitspraak? Een dag later geeft ze toe dat het een grapje was. Daardoor past haar visie, dat de man en vrouw het samen moet oplossen, beter binnen de in de literatuur beschreven visie. Al is ze niet voor het verbod en dat zou vanuit de literatuur wel aannemelijk zijn.⁵¹

Verborgene motieven

De andere vrouwen in de Kamer vinden de opmerking van Van Dorp niet zo grappig. Westerman spreekt Van Dorp aan op haar woorden en zegt het jammer te vinden dat ze de gevaren niet voelt die er dreigen voor de vrouw. Hier komt de diepere laag van het debat tevoorschijn. Westerman heeft de interpellatie namelijk niet zomaar aangevraagd. Ze is bang dat deze eerste maatregel een opstap is voor verdere beperkingen voor arbeid door vrouwen. Ze ziet dan ook verborgene motieven in de regeling die de regering voorstelt. De andere vrouwen sluiten zich bij deze redenering aan. Zo stelt

⁴⁷ A. Ribberink, 'Feminisme revisited', 61.

⁴⁸ *Handelingen II*, 1923-1924, 103, 19^e vergadering, 22 januari 1924, p. 395-422.

⁴⁹ Dekker, 'Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw'.

⁵⁰ De Bruijn, *Haar werk*, 10.

⁵¹ De Bruijn zegt dat alle conservatieve partijen voor het ontslag van de ambtenares zijn.

Groeneweg de vraag wat de regering als motief heeft om tot deze regeling te komen, omdat ze niet gelooft dat de regeling gaat zorgen voor een kostenbesparing. Ook Bakker-Nort vindt het dubieus dat de regering nu met deze maatregel komt. Tegelijkertijd stelt ze zichzelf gerust met het feit dat de regering spreekt over een tijdelijke noodmaatregel. Dresselhuys ziet dezelfde motieven als de vrouwen en wil de minister eraan houden dat de vrouwen alleen worden ontslagen als het om bezuinigingsredenen nodig is. Hij wil hiermee voorkomen dat alle gehuwde vrouwen in overheidsdienst worden ontslagen. Ook waarschuwt hij de Kamer voor het gevaar dat schuilt achter het goedkeuren van de maatregel. Dresselhuys verwacht dat de regering bij de vergadering over de staatsbegroting gaat zeggen dat de Kamer akkoord is gegaan met de maatregel tot bezuiniging en dat na aanleiding hiervan ook de huwende ambtenares ontslagen moet worden.

Met de bespreking van de achterliggende motieven van de regering, komt ook de principiële kwestie over het ontslag naar voren. Westerman wil hierover beginnen tijdens haar interpellatie, maar wordt hierin tegengehouden door de voorzitter. Zijn letterlijke woorden zijn: 'Ik moet de geachte interpellante mededeelen, dat het toch beter is, dat zij dit [het aanhalen van het ontslag van de huwende ambtenares] niet doet, want daarvoor heeft de interpellante geen verlov van de Kamer gekregen.'⁵² Schaper roept de voorzitter op om dit als één onderwerp te zien, zodat Westerman het toch kan bespreken, maar hier gaat de voorzitter niet in mee. Hij meldt hierbij ook dat het onderwerp tijdens de beschouwingen over de staatsbegroting terugkomt dus dat er dan ruimte is voor discussie over het ontslaan van de huwende ambtenares. Later in het debat spreekt minister Van Swaaij wel over de principiële kwestie, maar wordt hierbij niet teruggefloten door de voorzitter. Hierna begint geen enkele politici meer direct over het ontslag van de huwende ambtenares. Het is opvallend dat de voorzitter bij Westerman meteen ingrijpt en dit bij minister Van Swaaij niet doet. Hoewel dit een toevalligheid kan zijn, kan het ook wijzen op hoe er met vrouwelijke parlementsleden werd omgegaan. Dit ene voorbeeld is hiervoor echter niet genoeg.

Tussentijdse conclusie

Het eerste debat over het ontslag van de gehuwde ambtenares gaat vooral over economische motieven. Hierbij is het van belang dat alle partijen inzien dat het gaat over een bezuinigingsmaatregel. Hoewel niet iedereen het eens was met het ontslag van gehuwde ambtenares, kon iedereen zich wel vinden in het feit dat er bezuinigd moest worden en dat daarvoor ambtenaren ontslagen moesten worden. De SDAP, de Vrijheidsbond en VDB zijn van mening dat de regering ook naar andere groepen moet kijken. De CHU en ARP zijn daarentegen van mening dat de gehuwde ambtenares als eerste ontslagen moet worden. In de literatuur is dezelfde verdeling van standpunten terug te vinden.⁵³ Het debat is hierin dus niet afwijkend.

⁵² *Handelingen II*, 1923-1924, 103, 19^e vergadering, 22 januari 1924, p. 395-422.

⁵³ De Bruijn, *Haar werk*, 9-10.

De vrouwelijke politici, die zich het meest verzetten tegen de maatregel, zijn het ermee eens dat het ontslag van de gehuwde ambtenares die geen kostwinster is, een bespreekbare optie is. Wel is het van belang dat de definitie van kostwinner zo breed mogelijk wordt gedefinieerd. Tot slot verdenkt een deel van de parlementsleden, de regering ervan om het ontslag uit te willen breiden naar huwende ambtenaressen. Dit gaat over het principiële vraagstuk of de vrouw mag werken na haar huwelijk of niet. In het volgende hoofdstuk wordt verder op deze vraag ingegaan.

Hoofdstuk 4: De rol van de vrouw

‘Onze bezorgdheid is niet noodeloos. Er worden plannen beraamd om langzaam aan de vrouw weer terug te dringen van de plaats, die ze in de maatschappij veroverde.’⁵⁴

Dit gevoel had mevrouw Westerman tijdens de besprekingen van de staatsbegroting voor 1924. Zeven dagen lang spreken verschillende politici in hun rede over het voornemen van de regering om huwende ambtenaressen eervol ontslag te verlenen middels een Koninklijk Besluit. Anders dan met het economisch debat gaat het hierbij niet om een bezuinigingsmaatregel, maar om de principiële vraag of getrouwde vrouwen mogen werken als ambtenares. In het vorige hoofdstuk kwam deze principiële vraag ook al deels naar voren, maar in de debatten van februari 1924 wordt dit onderwerp verder besproken. Het ontslag van de huwende ambtenares kent veel meer argumenten en denkwijzen dan alleen de ideologische verschillen tussen partijen die in het vorige hoofdstuk naar voren kwamen. De socialistische en liberale partijen zijn tegen het ontslag en de conservatieve partijen voor. De argumenten die bij het debat over de principiële kwestie worden gebruikt draaien in de eerste plaats om één vraag: wat is de rol van de vrouw? Deze vraag is echter niet zo eenduidig als het lijkt. Daarom wordt dit hoofdstuk ingedeeld aan de hand van de vier belangrijkste onderwerpen waar de argumenten betrekking op hebben. Allereerst wordt er gekeken naar het huwelijk en de huwelijksinrichting als basis. Hieruit komt het levensdoel van de vrouw voort, dit is dan ook het tweede onderdeel. Daarna wordt er gekeken naar de ontwikkeling en rechten van de vrouw. Als laatste onderdeel wordt de maatschappelijke positie van de vrouw en het huwelijk bestudeerd.

De gewenste huwelijksvorm

De reden tot het eervolle ontslag van de ambtenares is het huwelijk. Daarom wordt er door bijna alle politici gesproken over het huwelijk, hoe dit moet worden ingericht, wat er van het huwelijk wordt verwacht en wat de voor- en nadelen zijn van de invoering van de maatregel op het huwelijk. De regering is van mening dat het huwelijk eerbiedigt moet worden. Het gaat om het traditionele huwelijk waarbij man en vrouw trouwen, samenwonen en een gezin stichten. Volgens de regering mag niets het gewone verloop van het huwelijk in de weg staan. Om conflicten binnen het huwelijk te voorkomen, moet de vrouw dus ontslagen worden zodra ze trouwt, zodat er alle ruimte is om het normale verloop van het huwelijk te volgen.

Bronsveld-Vitringa van de RKSP vraagt zich af wat een gewoon huwelijk, zoals de regering dat omschrijft, eigenlijk inhoudt. Ze is van mening dat door het trouwen de man en vrouw kiezen voor het gezinsleven, maar niet ieder gezin valt onder een normaal huwelijk. Zo behoren een kinderloos huwelijk en een gezin met minder dan drie kinderen tot de uitzonderingen. Naast het aantal kinderen,

⁵⁴ *Handelingen II, 1923-1924, 179, 31ste vergadering, 13 februari 1924, p. 693-720.*

geldt in een normaal huwelijk ook een duidelijke taakverdeling waarbij de man werkt en de vrouw thuisblijft. In deze opvatting staat zij niet alleen. De andere confessionele partijen zijn ook van mening dat het gewone huwelijk bestaat uit een gezin met meer dan twee kinderen, waarbij de man werkt en de vrouw thuis is. Dit sluit aan bij de bevindingen van sociologe De Bruijn, waarbij ze uiteenzet dat de confessionelen vonden dat de vrouw thuis hoort in het gezin.⁵⁵ De niet-confessionele partijen spreken dit niet tegen. Zij vinden een gezin met minder dan drie kinderen ook een uitzondering. Wel denken ze anders over de rol van de vrouw binnen het huwelijk. Het is opvallend dat zij het deels eens zijn met het traditionele beeld van het gezin, omdat dit in de literatuur niet zo sterk wordt benadrukt.⁵⁶ Sociologe De Bruijn betoogt niet dat de socialistische partijen voor een andere vorm van het huwelijk zijn, maar door de visie van de confessionelen neer te zetten als het traditionele beeld en de linkse partijen in de rest van het boek daar tegenover te zetten, lijkt het alsof ze ook op dit onderwerp tegenover elkaar staan.⁵⁷ In dit debat is dat dus niet helemaal terecht.

In de Tweede Kamer ontstaat er ook discussie over de gevolgen van de maatregel op het huwelijk. Volgens Bakker-Nort leidt de maatregel tot minder huwelijken.⁵⁸ Ze betoogt dat als de regering het aantal huwelijken hoog wil houden, er zo min mogelijk obstakels in de weg moeten liggen. Gehuwde vrouwen die blijven werken na hun huwelijk doen dit vooral uit economische noodzaak. Door het werk te verbieden zullen minder stellen trouwen, omdat ze dan financieel niet rond komen. Groeneweg deelt deze mening en voegt toe dat vrouwen die blijven werken na het huwelijk in de minderheid zijn.⁵⁹ Dit komt niet overeen met het onderzoek van De Bruijn waarin ze betoogt dat socialistische vrouwen zich bezighielden met een veilige werkomgeving voor de vrouw. In dit geval houdt Groeneweg zich ook bezig met de economische positie die wordt verworven uit het hebben van een baan. Ook Katz is ervan overtuigd dat het maar een klein groepje feministische vrouwen betreft die blijft werken.⁶⁰

Minister Ruijs de Beerenbrouck deelt de standpunten van Bakker-Nort en Groeneweg niet. Hij verwacht dat de mensen die niet trouwen door de maatregel een uitzondering zijn. Hij heeft andere zorgen, Ruijs de Beerenbrouck vreest dat gehuwde stellen minder kinderen zullen krijgen, omdat de vrouw niet voor het gezin kan zorgen en tegelijkertijd blijft werken. Hierin komt het moederschapsideaal dat historicus Dekker beschrijft naar voren.⁶¹ Groeneweg snapt deze angst, maar geeft aan dat de minister hierbij een verkeerde denkwijze heeft. Ze wijst erop dat de kans groot is dat stellen nu helemaal niet meer gaan trouwen, omdat ze anders de financiële lasten niet kunnen dragen. Het gevolg hiervan is dat ze ongehuwd samen gaan wonen en er alles aan doen om een zwangerschap

⁵⁵ De Bruijn, *Haar werk*, 15.

⁵⁶ Zowel in het boek van De Bruijn als de werken over vrouwenbewegingen komt niet duidelijk naar voren dat de socialistische politici voor het thuisblijven van de vrouw waren.

⁵⁷ De Bruijn, *Haar werk*.

⁵⁸ *Handelingen II*, 1923-1924, 186, 32ste vergadering, 14 februari 1924, p 721-748.

⁵⁹ *Handelingen II* 1923-1924, 193, 33ste vergadering, 15 februari 1924, p 749-773.

⁶⁰ *Handelingen II*, 1923-1924, 212, 36ste vergadering, 21 februari 1924, p 821-845.

⁶¹ Dekker, 'Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw'.

te voorkomen. Dat een vrouw een verhouding heeft waarvoor ze niet durft uit te komen, vindt ze het afschuwelijkst wat ze zich voor een vrouw kan indenken. Hoewel Groeneweg van de SDAP is, heeft ze dus wel eenzelfde soort ideaalbeeld van het huwelijk als de confessionele partijen zoals beschreven door De Bruijn.⁶² De communist Wijnkoop ziet geen probleem in het samenleven in vrije liefde, hij vormt hierin een uitzondering in de Kamer.⁶³

Levensdoel van de vrouw

Als het gaat over de inrichting van het huwelijk komt ook de vraag op wat het doel van de vrouw is. Daarom wordt in deze paragraaf onderzocht welke visies hierover bestonden. Hierbij is er een onderscheid tussen het doel van de vrouw in het huwelijk en het doel van de vrouw in het leven. Voor sommige partijen valt dit samen, terwijl er door anderen een onderscheid wordt gemaakt. Over één ding zijn alle partijen het eens, de belangrijkste taak van de vrouw binnen het huwelijk is het verzorgen van de kinderen. Hierbij wordt er dus een belangrijk onderscheid gemaakt tussen gehuwde vrouwen. Aan de ene kant zijn er de gehuwde vrouwen die nog geen kinderen hebben, maar die mogelijk nog wel krijgen en de gehuwde vrouwen waarvan de kinderen al groot zijn. Aan de andere kant heb je de gehuwde vrouwen die moeder zijn en voor de kinderen moeten zorgen. Omdat dit als twee verschillende posities wordt gezien, maakt de overheid hierbij ook een uitzondering. Als een vrouw ouder is dan 45 jaar en de kans dus groot is dat ze geen kinderen meer krijgt, wordt ze niet ontslagen als ze trouwt. Naast dit onderscheid is er ook een verschil van mening over hoe de taak van het moederschap, de belangrijkste dus volgens de partijen, te combineren is met arbeid.

De gehuwde vrouw die nog geen moeder is, moet volgens de regering ontslagen worden zodra ze trouwt, omdat het moederschap het 'natuurlijke gevolg' van het huwelijk is.⁶⁴ Bronsveld-Vitringa ziet de maatregel van het ontslag dan ook als een bescherming van de vrouw.⁶⁵ De vrouw heeft door niet te werken genoeg tijd en energie om voor het gezin te zorgen of om een gezin te beginnen. Het is opvallend dat Bronsveld-Vitringa het ontslag als bescherming van de vrouw ziet en niet als maatregel om de vrouw op haar plek in het gezin te houden. Sociologe De Bruijn betoogt namelijk dat het de socialistische partijen waren die opkwamen voor de bescherming van de vrouw.⁶⁶ Bronsveld-Vitringa was echter lid van de RKSP, een confessionele partij. Deze partij gebruikte vooral het argument dat de vrouw thuis hoort om het ontslag te rechtvaardigen. Bronsveld-Vitringa pleit wel voor een uitzondering voor sommige vrouwen. Zo zouden vrouwen die geen kinderen hebben wel moeten kunnen blijven werken. Ook vrouwen waarvan hun kinderen al uit huis zijn, moeten de kans krijgen om na de opvoeding weer aan het werk te gaan. Ze sluit hiermee aan bij het standpunt van Groeneweg

⁶² De Bruijn, *Haar werk*, 10.

⁶³ *Handelingen II*, 1923-1924, 206, 35ste vergadering, 20 februari 1924, p 797-819.

⁶⁴ *Handelingen II*, 1923-1924, 200, 34ste vergadering, 19 februari 1924, p. 775-796.

⁶⁵ *Handelingen II*, 1923-1924, 206, 35ste vergadering, 20 februari 1924, p 797-819.

⁶⁶ De Bruijn, *Haar werk*, 9.

en Westerman.⁶⁷ Door alle vrouwen die trouwen te ontslaan, krijgt de vrouw ook later niet meer de kans om te werken, terwijl ze hiermee wel een maatschappelijke bijdrage kan leveren.

Bij vrouwen die moeder zijn heerst er een ander beeld. Zij moeten zoveel mogelijk tijd hebben voor hun gezin. Daarom is het volgens de confessionele partijen en de regering goed dat zij ontslagen worden bij hun huwelijk. Kamerlid Van Dorp betoogt dat de vrouw het best op haar plek is in het gezin. Het opvoeden van de kinderen en het zorgen voor het gezin kost volgens Bronsveld-Vitringa zoveel tijd dat de vrouw geen tijd overheeft om te werken. Ook zou meer gelijkheid tussen man en vrouw zorgen voor een afnemende drang tot gezinsvorming. Katz betoogt dat de vrouw volgens de norm thuis hoort in het gezin. Ze vindt het storend dat de norm en levensinvulling van de ongehuwde vrouw opgelegd wordt aan de gehuwde vrouw, terwijl zij beiden een heel ander leven leiden. Deze kijk op de rol van de vrouw binnen het huwelijk komt overeen met wat historicus Dekker schrijft over het moederschapsideaal.⁶⁸

Zoals eerder vermeld vonden ook de niet-confessionele partijen dat de vrouw in het huwelijk in de eerste plaats als taak had om voor het gezin te zorgen. Dit zetten ze dan ook in als argument richting de regering om te laten zien dat ze niet een compleet andere mening hebben dan de regering. Het meest duidelijk komt dit naar voren in het betoog van Westerman. Hoewel ze eerst duidelijk aangeeft tegen de maatregel van de regering te zijn, komt ze aan het eind van haar betoog met het volgende punt: '(...) onvoorbereid voor de taak, die iedere vrouw in het leven behoort op zich te kunnen nemen: de taak van het gezin. Die opvoeding is voor heel wat meisjes verwaarloosd en als dan de tijd van een huwelijk daar is, staan de handen verkeerd en is het gemakkelijker een huwelijk aan te gaan, waarbij de huiselijke bezigheden door betaalde krachten worden verricht en man en vrouw beiden buitenhuis verdienen'.⁶⁹ Om dit te voorkomen vindt ze dat meisjes beter voorbereid moeten worden op het huishoudelijke werk binnen het gezin. Door vrouwen enthousiast te maken voor vrouwelijke bezigheden en hen voldoening te laten halen uit het scheppen van een huiselijke sfeer, zullen vrouwen automatisch stoppen met werken na hun huwelijk. Ze hebben hun werk dan niet meer nodig voor voldoening, maar hebben genoeg aan hun gezin en de zorg hiervoor.

De feministen en de feministische kijk op arbeid wordt aangehaald door Van Dorp. Zij heeft eerder al gezegd dat de plek van de vrouw in het gezin is, maar verkondigt nu ook het feministische standpunt. Volgens haar is het nooit het doel van de vrouwenbewegingen geweest om de vrouw uit het huis en in het kantoor te plaatsen.⁷⁰ Ze wilden de mogelijkheid scheppen dat vrouwen hun persoonlijkheid konden ontwikkelen. De vrouw moet dus thuis zijn, maar wel de mogelijkheid krijgen om zich te ontplooiën. Ook Groeneweg vindt het in sommige omstandigheden heel ongewenst dat

⁶⁷ *Handelingen II* 1923-1924, 193, 33ste vergadering, 15 februari 1924, p 749-773.

⁶⁸ Dekker, 'Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw'.

⁶⁹ *Handelingen II*, 1923-1924, 179, 31ste vergadering, 13 februari 1924, p. 693-720.

⁷⁰ *Handelingen II*, 1923-1924, 186, 32ste vergadering, 14 februari 1924, p 721-748.

vrouwen werken, zeker als ze moeder zijn.⁷¹ Tegelijkertijd laat ze zien dat dit geen uitgemaakte zaak is. Zo verwijst ze naar het vrouwelijke staatshoofd van Nederland en dat het land ondanks een vrouwelijke monarch goed functioneert. Ze benoemt ook de getrouwde vrouwen in de Kamer. Zij kunnen tegelijkertijd werken en een gehuwde vrouw zijn. Historicus Paul van der Steen laat in zijn onderzoek zien dat de vrouwelijke Kamerleden zich niet wilden profileren met hun sekse.⁷² Het speelde geen rol in de debatten, zo betoogt hij. Ook historica Carla van Baalen laat in haar analyse van het afschaffingsdebat van 1955 zien dat vrouwen nooit persoonlijk werden.⁷³ De opmerkingen van Groeneweg zijn dus een uitzondering. Ze haalt wel de persoonlijke situaties van vrouwelijke Kamerleden aan. Dit is wel de enige keer tijdens de debatten dat er naar de gehuwde vrouwelijke Kamerleden wordt verwezen.

Ontwikkeling en rechten van de vrouw

Naast de rol van de vrouw, is ook de ontwikkeling van de vrouw als individu binnen de samenleving een punt van discussie tijdens het debat. Daarom wordt er in deze paragraaf gekeken naar de verschillende argumenten die met dit onderwerp samenhangen. De feministen, zoals Van Dorp en Groeneweg vinden dat vrouwen dan wel thuis in het gezin moeten zijn, maar dat ze ook de kans moeten krijgen om zich te ontwikkelen.⁷⁴ Bakker-Nort voegt hieraan toe dat arbeid zorgt voor levensbevrediging.⁷⁵ Maar, zo vindt ze, de vrouw haalt de meeste voldoening uit haar gezin. Volgens Groeneweg is het niet alleen in het belang van het gezin, maar ook in het belang van de Nederlandse samenleving dat de kracht van de vrouw volledig tot ontwikkeling wordt gebracht. Samen met haar man moet de vrouw kijken hoe ze haar arbeidskracht kan inzetten voor het gezin en de samenleving betoogt Bakker-Nort. Hiermee sluit ze zich aan bij Groeneweg. Dit past bij het feministische gedachtegoed tijdens de eerste feministische golf, waarbij er werd gestreefd naar een publieke plek voor de vrouw binnen de samenleving.⁷⁶ Tegenover dit beeld staat Bronsveld-Vitringa. Zij betoogt dat de 'heil van de maatschappij afhankelijk is van het gezonde gezinsleven'.⁷⁷ Een gezond gezinsleven wordt volgens haar bereikt door het thuisblijven van de moeder. Als alle moeders gaan werken, zullen de gezinnen verslonzen, denkt ze. De vrouw kan volgens de politici dus een bijdrage leveren aan de maatschappij door te werken, mits in overeenstemming met haar man of door thuis te blijven en voor het gezin te zorgen.

⁷¹ *Handelingen II 1923-1924*, 193, 33ste vergadering, 15 februari 1924, p 749-773.

⁷² Van der Steen, *De ongehoorde helft*.

⁷³ Van Baalen, 'De politiek en de rechtsgelijkheid van vrouwen op het gebied van arbeid 1955', 115.

⁷⁴ *Handelingen II 1923-1924*, 193, 33ste vergadering, 15 februari 1924, p 749-773. *Handelingen II*, 1923-1924, 212, 36ste vergadering, 21 februari 1924, p 821-845.

⁷⁵ *Handelingen II*, 1923-1924, 186, 32ste vergadering, 14 februari 1924, p 721-748.

⁷⁶ Bosch, *Strijdl*, 12.

⁷⁷ *Handelingen II*, 1923-1924, 206, 35ste vergadering, 20 februari 1924, p 797-819.

Naast de ontwikkeling van de vrouw wijst Bakker-Nort ook op het recht van de vrouw om te werken. Ze hebben net zoveel recht op een baan als de man. Dit kan gezien worden als een gelijkheidsargument. Volgens historica Ribberink werden dit soort argumenten niet gebruikt in de periode na de eerste feministische golf.⁷⁸ Wel past deze uitspraak bij de sociale afkomst van Bakker-Nort. Ze kwam uit de burgerij en volgens De Bruijn streden deze vrouwen juist voor het recht op arbeid, terwijl de vrouwen met een lagere achtergrond streden voor veiligheid op de werkvloer.⁷⁹ Naast het recht op arbeid wijst Bakker-Nort ook op het feit dat vrouwen al eeuwen lang werken. Dit is dus geen nieuw fenomeen waar opeens regelgeving voor nodig is. Ook Bronsveld-Vitringa vindt dat mannen en vrouwen dezelfde rechten verdienen. Maar dit geldt alleen voor ongehuwde mannen en vrouwen. Dit blijkt ook uit haar woorden richting Westerman.⁸⁰ Ze vindt de bewering dat vrouwen hun rechten worden ontnomen onterecht en een forcering van het doel van de vrouwenbeweging om de vrouw te laten werken. Ze waarschuwt de andere vrouwen in de Tweede Kamer om op te passen met dit soort overdrijvingen, omdat het averechts kan werken. Minister Ruijs de Beerenbrouck spreekt tegen dat het de regering gaat om het onderdrukken van de culturele ontwikkeling van de vrouw of het afpakken van haar rechten.⁸¹ Volgens hem is de enige principiële overweging dat het huwelijkse leven eerbiedigt moet worden.

Tussentijdse conclusie

Het punt over de positie van de vrouw is veelzijdig. Zoals hierboven te lezen is komen er veel verschillende onderwerpen bij kijken die met elkaar samenhangen, maar niet onder één noemer te vangen zijn. Het huwelijk houdt verband met de positie van de vrouw in de samenleving. Maar de feministische stromingen zorgen er ook voor dat hier geen eenduidig beeld van is. Voor elk argument is er een tegenargument te vinden in de debatten. Desondanks is er één belangrijke overeenkomst. De gehuwde moeder hoort volgens alle partijen thuis in het gezin. Dit sluit aan bij het onderzoek van De Bruijn waarin ze laat zien dat de positie van de vrouw in de samenleving wordt bepaald door haar huwelijkse staat en niet door haar arbeidspotentieel.⁸² Hierna ontstaat er een ingewikkelde discussie met veel verschillende aspecten. Daarom wordt hier een korte samenvatting gegeven van wat hierboven is gezegd.

Allereerst het huwelijk, dit vormt de basis van het vraagstuk. Het gaat immers om het ontslag van huwende vrouwen. De regering wil niet in de weg staan van het huwelijk. Door de vrouw te ontslaan heeft zij alleen nog een verplichting binnen haar huwelijk. Dit past bij de inrichting van het huwelijk waarbij de man werkt en de vrouw thuis is. De grote vraag is of de maatregel er voor gaat

⁷⁸ Ribberink, 'Feminisme revisited', 62.

⁷⁹ De Bruijn, *Haar werk*, 9.

⁸⁰ *Handelingen II*, 1923-1924, 179, 31ste vergadering, 13 februari 1924, p. 693-720.

⁸¹ *Handelingen II*, 1923-1924, 200, 34ste vergadering, 19 februari 1924, p. 775-796.

⁸² De Bruijn, *Haar werk*, 9.

zorgen dat het doel van de regering wordt behaald. De linkse politici geven aan dat het aantal huwelijken zou afnemen door de maatregel, omdat stellen het financieel niet aankunnen dat alleen de man werkt. De regering ziet dit ook in, maar denkt dat het hierbij om een hele kleine minderheid gaat. De regering vreest dat het blijven werken tot gevolg heeft dat er minder kinderen worden geboren. Dat wil de regering voorkomen.

Dan het doel van de vrouw in de samenleving. Dit hangt sterk samen met haar positie binnen het huwelijk, namelijk thuis bij het gezin. Het doel van de maatregel is dan ook dat de vrouw thuis kan blijven bij haar kinderen en niet in een conflict komt. Hier zijn politici die tegen de maatregel zijn niet op tegen, maar zij willen wel dat de vrouw de kans moet krijgen om wel te blijven werken. Dit geldt in het bijzonder voor vrouwen zonder kinderen of vrouwen waarvan de kinderen uit huis zijn. Bij de vrouwen die wel moeder worden, wordt het moederschap vanzelf prioriteit, zo is de gedachte van de linkse partijen. Om dit te versterken wordt voorgesteld om meisjes al op school enthousiast te maken voor het thuiswerken en de zorg voor een gezin.

Ten slotte speelt de ontwikkeling van de vrouw en de plek van de vrouw in de samenleving een rol in het debat. Door de linkse partijen wordt gewezen op de gelijkheid tussen man en vrouw. Beiden hebben recht op arbeid. Daar zijn de confessionele partijen niet perse op tegen, maar ze erkennen deze gelijkheid alleen bij ongehuwde vrouwen. Gehuwde vrouwen hebben een andere positie in de samenleving en zijn daardoor niet gelijk aan de man. Dit heeft ook te maken met hun zienswijze over de toegevoegde waarde van de gehuwde vrouw in de samenleving. De confessionelen zijn ervan overtuigd dat het heil van de maatschappij afhankelijk is van een gezond gezinsleven. Een gezond gezinsleven betekent dat de vrouw thuis is. De socialistische en liberale partijen denken dat vrouwen veel meer kunnen toevoegen aan de maatschappij als ze maar de kans krijgen om zich te ontwikkelen. Dan kan de vrouw ook via arbeid een nuttige bijdrage leveren aan de maatschappij.

Hoofdstuk 5: De rol van de overheid

‘Het vraagstuk van de verhouding van de vrouw als ambtenares tot de overheid trekt tegenwoordig echter telkens de aandacht. De omstandigheden dwongen tot een afvloeiingsmaatregel op opportuniteitsgronden en onder deze omstandigheden meende de regering, dat de maatregelen, die door die principieele overwegingen werden geeischt, niet langer achterwege mogen blijven.’⁸³

Bovenstaand citaat laat zien wat de directe aanleiding voor de regering was om een maatregel in te voeren waarmee de huwende ambtenares werd ontslagen. Na de invoering van de maatregel waarmee gehuwde vrouwen konden worden ontslagen als bezuinigingsmaatregel, moest ook de huwende ambtenares hieraan geloven. De regering speelde dus zelf ook een rol in het debat, want, zo vragen Kamerleden zich af, is het wel de taak van de overheid om in te grijpen? Omdat dit punt op verschillende manieren terugkomt in het debat, wordt er in dit hoofdstuk aandacht besteed aan deze vraag. Hiervoor wordt er allereerst gekeken naar het doel van de overheid met deze maatregel. Dit doel is in het vorige hoofdstuk ook al een aantal keren kort naar voren gekomen, maar wordt nu verder uitgediept. Daarnaast wordt er ingegaan op de verschillende antwoorden die worden gegeven op de vraag of de overheid mag ingrijpen. Ook wordt er gekeken naar de vorm van de maatregel. Het wordt namelijk ingevoerd middels een Koninklijk Besluit. Wat dit betekent en waarom sommige politici hier kritiek op hebben wordt in het laatste deel besproken.

Het doel van de regering heeft te maken met het huwelijksleven. Hoewel historica Van Eijl aangeeft dat het debat rondom arbeid door de vrouw vaak samengaat met huwelijkswetgeving, is dat in dit geval niet van toepassing.⁸⁴ De regering is volgens Ruijs de Beerenbrouck van mening dat de overheid het huwelijksleven te eerbiedigen heeft en daarin niet mag ingrijpen.⁸⁵ De overheid mag de vrouw niet in een positie plaatsen waarin zij moet kiezen tussen het gezinsbelang en het dienstbelang. Dus de overheid staat voor de keuze om de vrouw in dienst te houden, maar in dat geval kan ze haar taken thuis niet goed uitvoeren en kan ze zich ook niet volledig inzetten voor het dienstbelang. Of de overheid ontslaat de vrouw omdat haar huwelijk normaal verloopt. Zo kan de vrouw thuis de taken doen en wordt het dienstbelang niet geschaad. De overheid wil specifiek de huwende ambtenares ontslaan en niet de gehuwde ambtenares, omdat de huwende ambtenares misschien kinderloos blijft als ze moet werken. Ook het goede voorbeeld zijn als werkgever voor andere werkgevers is een doel van de regering met deze maatregel.

De politici in de Tweede Kamer verwoordden het doel van de regering in hun eigen woorden, waardoor er nieuwe doelen bij lijken te komen, terwijl de regering die niet onderschrijft. Sommige Kamerleden benoemen het doel zoals geformuleerd door de regering, maar laten het dan bij één doel.

⁸³ *Handelingen II*, 1923-1924, 200, 34ste vergadering, 19 februari 1924, p. 775-796.

⁸⁴ Van Eijl, *Het werkzame verschil*, 67.

⁸⁵ *Handelingen II*, 1923-1924, 200, 34ste vergadering, 19 februari 1924, p. 775-796.

Zoals Bronsveld-Vitringa, zij stelt dat de overheid geen conflict mag opwerpen voor de vrouw.⁸⁶ Daarom moet de overheid de huwende ambtenares ontslaan en de gehuwde vrouw bij indiensttreding afzonderlijk beoordelen of ze haar huishoudelijke taken kan uitvoeren. Ze ziet ook in dat door de maatregel mogelijk minder mensen gaan trouwen, maar ze vindt dat de overheid verplicht is ervoor te waken dat de vrouw haar levensdoel kan uitoefenen. Als de maatregel niet wordt ingevoerd, leidt dit tot minder kinderen en dit is volgens haar ingrijpen in de wet van God. Ze betoogt dat de geschiedenis heeft laten zien dat de mens niet straffeloos kan ingrijpen in Gods wetten. Dit is de eerste keer in het debat dat God en het doel dat God heeft voor de vrouw wordt benoemd. Hoewel de regering God er niet expliciet bij haalt, is het niet verwonderlijk dat Bronsveld-Vitringa voor het doel van de regering pleit. Ze is immers lid van de regeringspartij RKSP. Door haar uitspraken vindt de regering een vrouwelijke medestander, terwijl de andere vrouwen tegen de maatregel zijn. Ook passen haar uitspraken binnen het beeld van de confessionelen zoals dat beschreven wordt in de literatuur.⁸⁷

Andere Kamerleden denken dat de regering nog andere doelen nastreeft met het invoeren van de maatregel. Zo betoogt Bakker-Nort dat de regering ook een maatschappelijk doel nastreeft, namelijk het bestrijden van de verwaarlozing van het moederschap.⁸⁸ Daarnaast stelt ze dat de regering op deze manier plaats wil maken voor andere werknemers. Hiermee doelt ze specifiek op de werkloze mannen en de ongehuwde vrouwen. Zo wordt het doel van de regering elke keer op een andere manier uitgelegd. Dit heeft ook gevolgen voor de argumentatie van de Kamerleden, zij richten zich meestal specifiek op één doel.

Mag de overheid ingrijpen?

In het vorige hoofdstuk is uitgebreid gesproken over het huwelijk, de betekenis en de inrichting ervan. Hierbij verschilden de Tweede Kamerleden van mening over de rol van de vrouw binnen het huwelijk. Van het huwelijk en de normen en waarden hebben ze wel hetzelfde beeld. Naast discussies over de rol van de vrouw binnen het huwelijk, ontstaat er ook discussie over de rol van de overheid binnen het huwelijk. Kamerleden vragen zich af in hoeverre de overheid mag ingrijpen in het huwelijkse leven, want dat is wat er gebeurt met de maatregel tot ontslag bij huwelijk. De regering vindt dat deze maatregel doorgevoerd kan worden. Zoals ook uit hun beleid blijkt, moet de overheid het huwelijk eerbiedigen en niet ingrijpen in het normale verloop van het huwelijk. De regering betoogt met de maatregel juist geen invloed uit te oefenen op het huwelijk.

Bronsveld-Vitringa is het ook op dit punt met de regering eens. Ze is van mening dat de vrouw haar taak moet kunnen uitoefenen. Een leven als werkneemster beperkt de vrouw in haar taak. Ze vindt het dus juist nodig dat de overheid ingrijpt. Ook Beumer vindt dat de regering mag ingrijpen, al

⁸⁶ *Handelingen II*, 1923-1924, 206, 35ste vergadering, 20 februari 1924, p 797-819.

⁸⁷ Van Eijl, *Het werkzame verschil*, 273. De Bruijn, *Haar werk*, 11.

⁸⁸ *Handelingen II*, 1923-1924, 186, 32ste vergadering, 14 februari 1924, p 721-748.

heeft hij wel andere argumenten dan de regering.⁸⁹ Volgens hem mag de overheid ingrijpen, omdat de staat als werkgever uiteindelijk bepaalt wie zij in dienst neemt. Hij komt hierbij ook terug op de rol en ontwikkeling van de vrouw. Volgens hem kan de vrouw het wel als haar doel zien om bij de overheid te werken, maar als de overheid dat niet wenst, dan dat niet mogelijk. Daarnaast vindt hij dat de staat rechten en plichten heeft en dat deze moeten overeen komen met het handelen van de overheid.

Volgens hem hoort het ontslag van de huwende ambtenares hier ook bij. Hij maakt niet duidelijk wat de rechten en plichten van de overheid dan precies zijn. Ook wijst hij op het kleine aantal mensen om wie het gaat. Dit is volgens hem reden om het juist nu door te voeren. Ook de regering denkt dat dit het juiste moment is vanwege dit kleine aantal. Tot slot voegt Beumer er aan toe dat de regering zich niets moet aantrekken van de acties en protesten. De overheid moet de gedragslijn volgen die zij als wenselijk beschouwt. De argumenten waarom de overheid dus wel mag ingrijpen slaan terug op het doel van de regering en komen van de confessionele partijen.

Zoals te verwachten zijn er ook Kamerleden die dit anders zien. Allereerst zijn er Kamerleden die vinden dat de overheid wel mag ingrijpen, maar dat dat in dit geval niet nodig is. Dit betoogt bijvoorbeeld Van Dorp.⁹⁰ Volgens haar bereikt de overheid met ingrijpen het tegenovergestelde dan wat de regering als doel voor ogen heeft. Ook Westerman vindt dat de overheid niet voor zedenmeester mag spelen zolang het dienstbelang niet wordt geschaad. Volgens beide vrouwen leidt het invoeren van de maatregel alleen maar tot kritiek. Ze betogen ook dat ze niet vinden dat de vrouw maar in dienst moet blijven na het huwelijk, maar ze vinden de maatregel te ingrijpend. Daarnaast staat de visie van Bakker-Nort.⁹¹ Zij betoogt dat de staat de vrouw wel kan ontslaan, maar dat de staat de vrouw niet kan verplichten om thuis te zorgen voor het gezin of kinderen te krijgen. Ook stelt zij dat de overheid niet mag ingrijpen, omdat het een zaak tussen de man en de vrouw is. Zij moeten samen beslissen of de vrouw wel of niet blijft werken na het huwelijk.

In deze discussie is er één partij die extra interessant is, namelijk de CHU. Aan het debat doen mevrouw Katz en meneer Schokking mee. Hoewel ze beiden lid zijn van dezelfde partij, hebben ze een ander standpunt. Katz heeft met Savornin Lohman over de kwestie gesproken. Hij was één van de belangrijkste voormannen van de CHU en sprak zich in 1910 uit tegen een arbeidsverbod voor vrouwen. Dit is opvallend, en wordt ook door andere Kamerleden aangehaald, omdat de CHU tijdens het debat van 1924 voor het verbod op arbeid is. Katz is van mening dat de overheid mag ingrijpen als rechtsbeginselen worden geschonden, maar dat is bij deze maatregel niet het geval.⁹² Net als Van Dorp, Westerman en Bakker-Nort vreest ze dat de maatregel niet uitpakt zoals de regering wil. Daarnaast vindt ze dat de overheid niet mag ingrijpen in het huwelijk, omdat dit een zaak is waar de man en vrouw samen over gaan. Met de maatregel grijpt de overheid in op de autonomie van het gezin

⁸⁹ *Handelingen II* 1923-1924, 193, 33ste vergadering, 15 februari 1924, p 749-773.

⁹⁰ *Handelingen II*, 1923-1924, 212, 36ste vergadering, 21 februari 1924, p 821-845.

⁹¹ *Handelingen II*, 1923-1924, 186, 32ste vergadering, 14 februari 1924, p 721-748.

⁹² *Handelingen II*, 1923-1924, 212, 36ste vergadering, 21 februari 1924, p 821-845.

en zet ze de vrouw buiten het gezinsverband. Bij de normale gang van zaken beslist de man als er sprake is van conflict binnen het huwelijk. Met de maatregel doet de overheid dit, dus eigenlijk behoeden ze de vrouw niet voor een conflict, maar de man, zo betoogt ze. Ze is de enige in de Kamer die hier zo tegenaan kijkt. Haar partij is het niet met haar eens. Volgens Schokking kan de overheid het best toezien op een normaal huwelijk, door naar die norm te handelen.⁹³ Het gaat niet om de vraag of de overheid het gezinsleven aantast, maar over de vraag of de overheid het beginsel van de eigen wet zal handhaven, zo betoogt hij. De twee politici vallen elkaar niet af, maar benoemen wel dat ze het niet met elkaar eens zijn. Met de verwijzing naar het gesprek dat Katz met Savornin Lohman heeft gehad, zorgt Katz ervoor dat haar standpunt legitiem wordt. Dit verschil in mening binnen de CHU wordt ook door andere Kamerleden, zoals Westerman, gebruikt om hun argumenten kracht bij te zetten. Dit is een voorbeeld van een vrouw die nieuwe thema's en zienswijzen inbrengt als politica, zoals ook in de literatuur is vastgesteld.⁹⁴ Katz is namelijk de enige vrouw bij de CHU en neemt een eigen positie in binnen het kader van deze partij.

Koninklijk Besluit

Naast de discussies over de rol van de vrouw en de rol van de overheid, is er nog een punt waarover gediscussieerd wordt. Namelijk het feit dat de regering de maatregel wil invoeren via een Koninklijk Besluit. Dit is een algemene maatregel van bestuur waarvoor de regering geen toestemming van de Kamers nodig heeft. Wel moet de regering een advies inwinnen. Dit verklaart ook waarom het debat plaatsvindt tijdens de bespreking van de staatsbegroting en niet bij een specifiek debat over dit onderwerp. De regering heeft advies gevraagd bij de Centrale Commissie voor georganiseerd overleg. De commissie heeft met acht tegen vier voor het besluit gestemd en daarmee kan de regering de maatregel doorvoeren. Ondanks deze goedkeuring komt er kritiek op het doorvoeren van de maatregel in de vorm van een Koninklijk Besluit.

Allereerst betogen Westerman, Bakker-Nort en Groeneweg dat een Koninklijk Besluit niet voldoende is voor zo'n groot onderwerp. Bakker-Nort vindt het afkeurenswaardig dat de regering dit besluit met een Koninklijk Besluit neemt. Zeker nu vrouwen kiesrecht hebben zou de regering de maatregel in stemming moeten brengen in de Tweede Kamer. Ook Groeneweg schaart zich hierachter en vermeldt het vrijmoedig te vinden van de regering om het zonder raadpleging van de Kamer in te voeren. Westerman benadrukt nogmaals dat ze een Koninklijk Besluit te beperkt vindt voor een maatregel met zoveel impact.

Daarnaast wordt de wet erbij gehaald. Bakker-Nort wijst erop dat er bij de casus van de huwende vrouw geen sprake is van een crisismaatregel, zoals bij het ontslag van de gehuwde ambtenares als bezuinigingsmaatregel. Dat is een tijdelijke maatregel, terwijl de nieuwe maatregel ook

⁹³ *Handelingen II, 1923-1924, 219, 37ste vergadering, 22 februari 1924, p. 847-858.*

⁹⁴ Leyenaar, e.a., *De hoogste tijd.*

na de crisis blijft gelden. Daarom vindt ze dat dit onderwerp bij wet moet worden geregeld. Groeneweg vraagt zich daarnaast af hoe moraal en zeden bij een Koninklijk Besluit geregeld kunnen worden. Dit zijn volgens haar geen onderwerpen die vallen onder een algemene maatregel van bestuur. Bronsveld-Vitringa vindt het invoeren per Koninklijk Besluit geen probleem. Wel stelt ze dat dit anders zou zijn als het om een maatregel ging waarmee alle huwende vrouwen ontslag krijgen. Van Vuuren van de RKSP betoogt dat een Koninklijk Besluit wel voldoet om de maatregel door te voeren, omdat de rechtspositie voor de ambtenaar ook bij maatregel van bestuur is geregeld.

Tot slot wordt er door Katz en Groeneweg gevraagd waarom er zoveel haast is met het invoeren van de maatregel, terwijl er een wet in de maak is die de rechtspositie van de ambtenaar gaat regelen. Daarnaast vinden ze dat een demissionair kabinet niet zou moeten beslissen over een onderwerp waar zoveel discussie over is. Waarom de regering haast heeft bij de invoering wordt niet duidelijk. Wel is bekend dat dit geen nieuw onderwerp is. Er wordt al sinds 1904 over dit onderwerp gesproken. Ook heeft Ruijs de Beerenbrouck aangegeven dat na de invoering van de afvloeiingsmaatregel de principiële kwestie niet achter kan blijven en dat de regering daarom de maatregel wil invoeren.

Tussentijdse conclusie

De rol van de overheid is naast de rol van de vrouw een belangrijk discussiepunt in de debatten. Als eerst is duidelijk gemaakt wat het doel is van de regering met het invoeren van de maatregel waarbij huwende ambtenaressen worden ontslagen. De regering is van mening dat het niet mag ingrijpen in het natuurlijk verloop van het huwelijk. Met de maatregel wil de regering een conflict voor de vrouw voorkomen. Daarnaast speelt mee dat de regering het goede voorbeeld wilt stellen voor andere werkgevers.

Het ingrijpen van de overheid in het huwelijk wordt niet door alle politici als rechtvaardig gezien. Het merendeel vindt dat de regering het recht heeft om in te grijpen als er gevaar dreigt voor het huwelijk, maar dat is in deze casus niet het geval. De confessionele politici vinden dat de overheid wel mag ingrijpen. Binnen de CHU ontstaat hierover een meningsverschil, de partij is voor het ingrijpen, maar Katz is tegen.

Tot slot wordt er ook gesproken over het invoeren van de maatregel doormiddel van een Koninklijk Besluit. De regering hoeft de Tweede en Eerste Kamer hierbij niet te raadplegen, maar heeft genoeg aan een advies. De liberale en socialistische politici vinden dat de regering wel de Kamers moet raadplegen, zeker nu vrouwen kiesrecht hebben. Ook zijn sommige politici van mening dat het onderwerp te groot is om via een algemene maatregel van bestuur vast te leggen.

Conclusie

In dit onderzoek stond de ontwikkeling van het debat over het ontslag van gehuwde en huwende ambtenaressen centraal. Deze debatten vonden plaats in januari en februari 1924. Uit de status questionis werd duidelijk dat er een lacune is met betrekking tot de tijdsperiode waarna onderzoek wordt gedaan. Veel onderzoeken gaan over overwinningen, zoals het verkrijgen van het vrouwenkiesrecht in 1919 en de afschaffing van de maatregel tot ontslag van de gehuwde ambtenares in 1955. De tussenliggende periode wordt nauwelijks beschreven. Deze periode van grofweg 1922-1955 bevindt zich tussen de eerste feministische golf en de tweede feministische golf. Hiermee wordt geïmpliceerd dat er in de tussenliggende periode geen ontwikkeling plaatsvond in het debat rondom vrouwenemancipatie en dat dit zelfs afnam.

Om de hoofdvraag te beantwoorden, werd het onderzoek opgedeeld in vier delen. Hierbij is allereerst een inleiding gegeven op het debat. De voorgeschiedenis, kernpunten en politici stonden hierbij centraal. Daarna is er onderzoek gedaan naar het debat rondom het ontslag van gehuwde ambtenaressen als bezuinigingsmaatregel. Tot slot werd er onderzoek gedaan naar het langer durende debat over het ontslag van de huwende ambtenares. Hierbij werd een onderscheid gemaakt in de discussie die ging over de rol van de vrouw en de discussie die ging over de rol van de overheid.

Uit het inleidende hoofdstuk bleek dat de discussie over het ontslag van de huwende vrouw niet nieuw was. Al vanaf 1904 werd er in de Kamer gesproken over dit ontslag. Hierbij ging het enkele malen ook specifiek over het ontslag van de ambtenares. Hoewel dit in 1910 leidde tot een wetsvoorstel, was de weerstand te groot om de wet in te voeren. Het bleef dus bij een ontwerp. Naast aandacht voor de voorgeschiedenis, was er ook aandacht voor de politici die het debat in 1924 voerden. Opvallend was dat het merendeel van de sprekers vrouw was, terwijl maar 7 van de 100 Kamerleden vrouw was. Dit sluit aan bij de conclusie van Van Baalen dat vrouwen zich vooral bezighielden met vrouwelijke onderwerpen, zoals vrouwenarbeid.⁹⁵ Ook waren het de vrouwelijke parlementsleden, Bakker-Nort en Westerman die het onderwerp op de agenda zetten. Dit sluit aan bij het beeld dat vrouwen nieuwe thema's naar de Kamer brengen en aandacht hebben voor andere zaken dan de mannelijke politici.⁹⁶

Het eerste debat ging over het ontslag van de gehuwde ambtenares als bezuinigingsmaatregel. Alle politici zien in dat er mensen ontslagen moeten worden om te bezuinigen, maar de grote vraag hierbij is, wie er ontslagen moet worden. Volgens de regering moet de gehuwde vrouw als één van de eerste ontslagen worden, omdat zij er het minst last van heeft. De politici van linkse partijen zijn van mening dat er eerst naar andere groepen gekeken moet worden, zoals ongeschikte ambtenaren. De argumenten die de linkse en rechtse partijen gebruiken passen binnen het bestaande beeld over deze

⁹⁵ Van Baalen, *Suze Groeneweg en Carry Pothuis-Smit*.

⁹⁶ Leyenaar e.a., *De hoogste tijd*.

partijen in de literatuur.⁹⁷ Of degene die ontslagen wordt de kostwinner van een gezin is, is een belangrijke criterium. Hierbij ontstaat er discussie over wanneer iemand de kostwinner is en of dit ook een vrouw kan zijn. De argumenten die worden gebruikt zijn gelijkheidsargumenten zoals Jansz die beschrijft. De nadruk wordt vooral gelegd op de gelijkheid tussen man en vrouw en niet op de verschillen.⁹⁸ Tot slot ziet een deel van de vrouwelijke politici de maatregel als voorbode voor een algemeen ontslag van de huwende ambtenares.

Dat de zorgen van de vrouwelijke politici niet onterecht waren, bleek uit de debatten in februari 1924. De regering geeft aan dat het inderdaad het voornemen heeft om de huwende ambtenares eervol ontslag te verlenen. In het debat dat hierop volgt staan drie thema's centraal als het gaat om de rol van de vrouw: het huwelijk, het doel van de vrouw en de ontwikkeling van de vrouw. Over de inrichting van het huwelijk zijn de partijen relatief unaniem. Het ideaalplaatje bestaat uit een man die werkt en een vrouw die thuis voor de kinderen zorgt. Dit past ook bij het moederschapsideaal uit die tijd.⁹⁹ Er ontstaat discussie over de vraag of de maatregel tot ontslag gaat helpen bij het verwezenlijken van dit ideaalplaatje. Volgens de niet-confessionele partijen leidt de maatregel tot minder huwelijken, terwijl de confessionele partijen betogen dat zonder de maatregel minder kinderen worden geboren. Uit de inrichting van het huwelijk volgt het doel van de vrouw. Ook hierover zijn de partijen het in beginsel eens. Ze vinden allemaal dat de vrouw als taak heeft om voor het gezin te zorgen. De linkse partijen willen wel dat de vrouw de kans krijgt om te werken als de kinderen groot zijn. Dit sluit aan bij de discussie over de ontwikkeling van de vrouw. De confessionele partijen zijn van mening dat de vrouw alleen wat kan bijdragen aan de maatschappij via het moederschap. De linkse partijen betogen daarentegen dat de vrouw ook van toegevoegde waarde kan zijn via het werk. Hieruit blijkt de maatschappelijke status van de vrouw voor het grootste gedeelte wordt bepaald door haar huwelijkse status. Dit komt ook naar voren in het onderzoek van De Bruijn.¹⁰⁰

Naast de rol van de vrouw wordt ook de rol van de overheid besproken tijdens het debat. Hierbij wordt allereerst het doel van de regering duidelijk. De regering vindt dat zij niet mag ingrijpen in het verloop van het huwelijk. Met de invoering van de maatregel zorgt de regering ervoor dat het huwelijk zo normaal mogelijk kan verlopen. De vrouw hoeft namelijk niet te kiezen tussen het dienstbelang en het gezinsbelang. De linkse politici kunnen zich niet in deze argumentatie vinden. Zij zijn van mening dat de overheid niet mag ingrijpen in het huwelijk, omdat er geen gevaar dreigt voor het huwelijk als de vrouw aanblijft. Daarnaast zijn ze van mening dat het aan de man en vrouw binnen het huwelijk is om te bepalen of de vrouw wel of niet werkt. Tot slot vinden de vrouwelijke politici dat de regering de maatregel niet via een Koninklijk Besluit kan invoeren. Volgens hen is het onderwerp te groot en is er teveel discussie over. Daarom moet het besluit aan de Tweede Kamer worden

⁹⁷ De Bruijn, *Haar werk*.

⁹⁸ Jansz, *Denken over sekse tijdens de eerste feministische golf*.

⁹⁹ Dekker, 'Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw'.

¹⁰⁰ De Bruijn, *Haar werk*, 9.

voorgelegd. Waarom de regering vindt dat het wel via een Koninklijk Besluit kan worden ingevoerd wordt niet duidelijk.

Nu alle hoofdstukken zijn samengevat kan de hoofdvraag beantwoord worden. Allereerst kan geconcludeerd worden dat er weinig ontwikkeling is in het debat van 1924. De argumenten die worden gebruikt zijn terug te voeren op één enkele vraag, namelijk wat is de rol van de vrouw? De partijen zijn het erover eens dat de taak van de vrouw in het gezin ligt. Ze verschillen van mening over de uitvoering van deze taak en wat de vrouw daarnaast mag doen. De confessionelen vinden dat de vrouw alleen thuis mag werken en dat er zo weinig mogelijk uitzonderingen moeten worden gemaakt. De socialistische partijen vinden daarentegen dat vrouw de kans moet krijgen om zichzelf te ontwikkelen en dat het een eigen keuze is of de vrouw blijft werken. Dit sluit zowel aan bij de literatuur over de positie van confessionele en socialistische partijen als bij de literatuur over het moederschapsideaal.¹⁰¹

De argumenten die worden gebruikt zijn anders van vorm dan de argumenten tijdens de eerste feministische golf. In de debatten van 1924 wordt vooral de gelijkheid tussen man en vrouw benadrukt. Dit komt niet overeen met de bevindingen van Ribberink.¹⁰² Volgens haar worden er tijdens en na de eerste feministische golf vooral verschil argumenten gebruikt, waarbij het verschil tussen de seksen wordt benadrukt. Wel komt het deels overeen met de conclusie van Jansz. Zij betoogt dat tijdens de eerste feministische golf van beide type argumenten gebruik werd gemaakt.¹⁰³ Ook de argumenten die tijdens de debatten over vrouwen en arbeid van 1904 en 1910 werden gebruikt komen overeen met de argumenten van 1924.¹⁰⁴

Bij het afschaffingsdebat in 1955 worden deels dezelfde argumenten gebruikt als in 1924. Niet alle argumenten komen overeen. Zo vinden de vrouwelijke politici in 1924 dat de vrouw thuis hoort in het gezin, terwijl dit in 1955 niet meer wordt betoogt. Toch zijn er ook argumenten die hetzelfde zijn. Zowel in 1924 als in 1955 vragen de socialistische en liberale parlementsleden zich af waarom de confessionele partijen denken dat de man beter werk aflevert dan de vrouw. Ook het recht op arbeid voor zowel man als vrouw wordt in beide debatten benadrukt. Daarnaast zijn er nog andere aspecten waarin de debatten op elkaar lijken. Bijvoorbeeld als het gaat om het grote aantal vrouwen dat meedoet in verhouding met de hoeveelheid vrouwen in de Tweede Kamer.

De ontwikkeling van het debat en de gebruikte argumenten kunnen dus niet worden aangedragen als reden waarom de maatregel tot ontslag werd doorgevoerd. De politieke verhoudingen zijn hier wel een verklaring voor. In 1924 lagen de machtsverhoudingen in de Tweede Kamer anders dan in 1955. De regering had in 1924 geen toestemming nodig van de Kamer om de maatregel door te voeren. Daarnaast had de regering een meerderheid in de Kamer die achter de maatregel stond, dus

¹⁰¹ Ibidem. Dekker, 'Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw'.

¹⁰² Ribberink, 'Feminisme revisited'.

¹⁰³ Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*'.

¹⁰⁴ Van Eijl, *Het werkzame verschil*.

ook als het tot een stemming was gekomen, had de regering de maatregel kunnen invoeren. Tot slot is er nog het maatschappelijk debat. Hieraan is in dit onderzoek geen aandacht besteed. Voor vervolg onderzoek kan dan ook gekeken worden naar hoe de maatschappelijke discussie over vrouwen en arbeid zich ontwikkelde en welke argumenten gebruikt werden. Hierbij kan een koppeling gemaakt worden met het ontbreken van ontwikkeling in het politieke debat.

Bibliografie

Literatuur

- Baalen, C. van, *Suze Groeneweg en Carry Pothuis-Smit. De eerste vrouwen in de Staten-Generaal* (Nijmegen 2019).
- Baalen, C. van, 'De politiek en de rechtsgelijkheid van vrouwen op het gebied van arbeid 1955' in: C. van Baalen en J. Ramakers (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945, deel 5, Het kabinet-Drees III (1952-1956) Barsten in de brede basis* ('s-Gravenhage 2001) 99-115.
- Beyens, N., *Els Borst. Medicus in de politiek* (Amsterdam 2021).
- Borkus, M., Den Hartog, T., Lakmaker, H., e.a., *Vrouwenstemmen. 100 jaar vrouwenbelangen 75 jaar vrouwenkiesrecht* (Zutphen 1994).
- Bosch, M., *Strijd! De vrouwenkiesrechtbeweging in Nederland 1882-1922* (Hilversum 2019).
- Braun, M., 'Mannen gaan vóór. De neutrale vereniging voor vrouwenkiesrecht en de pacificatie van 1917', *Tijdschrift voor genderstudies* 20:1 (2017) 9-21.
- Braun, M., *De prijs van de liefde: de eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam, 1992).
- Bruijn, J. de, *Haar werk: vrouwenarbeid en arbeidssociologie in historisch en emancipatorisch perspectief* (Wageningen 1989).
- Campbell, C., 'Gender and politics in interwar and Vichy France', *Contemporary European History* 27:3 (2018) 482-499.
- D'Heer J., Leuven, S. van, 'Eerst moeder van drie of toch vooral politicus? Een kwantitatieve inhoudsanalyse naar de representatie van vrouwelijke politieke kandidaten in de Vlaamse pers', *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap* 47:2 (2019) 133-150.
- Dekker, J.H. 'Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw. Het bijzondere van de Nederlandse casus' *BMGN – Low Countries Historical Review* 130:2 (2015) 70-91.
- Eijl, C. van, *Vrouwen in de slag om arbeid 1898-1940* (Hilversum 1994).
- Jansen, C.J.H., 'De lex-van oven: 50 jaar opheffing handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw', *Nederlands Juristenblad* 23:81 (2006) 1256-1261.
- Jansz, U., *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (Amsterdam, 1990).
- Kaal, H., 'Appealing to the female vote: Dutch political parties and the approach of women voters in general election campaigns, 1922-1980' *Women's History Review* 24:5 (2015) 776-808.
- Keller, K., 'Nuture and work in the middel class – imagery from women's magazines' *International journal of politics, culture and society* 5:4 (1992) 577-600.
- Kessel, A. van., 'Ruijs de Beerenbrouck: vooral pragmatisch bestuurder', review artikel, *Tijdschrift voor Constitutioneel Recht* 7 (2016) 287-295.
- Kloek, E., *1001 vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis* (Nijmegen 2013).
- Leyenaar, M., Oldersma, J., & Niemöller, K., *De hoogste tijd. Een eeuw vrouwenkiesrecht* (Amsterdam 2019).
- Moreels, S., *Female career mobility in the port city of Antwerp during the second half of the 19th century* (Leuven 2008).
- Reys, J., Loosbroek, T. van, (red.) *De eerste feministische golf. Zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Nijmegen 1985).
- Ribberink, A., 'Feminisme revisited', *BMGN* 115:1 (2000) 60-74.
- Ruijters, C., 'Mag de gehuwde ambtenares blijven? Een verslag van de op- en neergang van een principe. Geraadpleegd via: file:///C:/Users/merel/Downloads/paginas_van_0002_-_politieke_opstellen_1981_ruijters.pdf.
- Sikkema, T.H., 'De gehuwde vrouw in het burgerlijk recht' in: C.G. van de Breedveld, C.M., van Esch (red.), *Signora Senatrice – over recht, onderwijs en politiek* (Den Haag 2011) 117-125.

Steen, M. van der, 'Het was het nieuwe geluid dat gehoord werd. De betekenis van de pacificatie voor de emancipatie van vrouwen' in: G. Harinck, A. van Kessel (red.) *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* (Utrecht 2018).

Steen, P. van der., *De ongehoorde helft. De eerste vrouwen op het politieke pluche* (Nijmegen 2019).

Archief

Handelingen

Handelingen II, 1919-1920, 78, 14de vergadering, 13 november 1919, p. 293-338.

Handelingen II, 1920-1921, 578, 79^e vergadering, 12 mei 1920, p 2227-2256.

Handelingen II, 1921-1922, 646, 90ste vergadering, 24 mei 1921, p. 2517-2542.

Handelingen II, 1923-1924, 103, 19^e vergadering, 22 januari 1924, p. 395-422.

Handelingen II, 1923-1924, 110, 20ste vergadering, 23 januari 1924, p. 423-446.

Handelingen II, 1923-1924, 179, 31ste vergadering, 13 februari 1924, p. 693-720.

Handelingen II, 1923-1924, 186, 32ste vergadering, 14 februari 1924, p 721-748.

Handelingen II, 1923-1924, 193, 33ste vergadering, 15 februari 1924, p 749-773.

Handelingen II, 1923-1924, 200, 34ste vergadering, 19 februari 1924, p. 775-796.

Handelingen II, 1923-1924, 206, 35ste vergadering, 20 februari 1924, p 797-819.

Handelingen II, 1923-1924, 212, 36ste vergadering, 21 februari 1924, p 821-845.

Handelingen II, 1923-1924, 219, 37ste vergadering, 22 februari 1924, p. 847-858.

Kamerstukken

Kamerstukken II, 1923-1924, zonder nummer, 13 december 1923, Brief van minister Ruijs de Beerenbrouck.

Websites

Kabinet-Ruijs de Beerenbrouck II (1922-1925),

https://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wrt/kabinet_ruijs_de_beerenbrouck_ii_1922
(geraadpleegd 28 februari 2022).

Mr. P.J.M (Piet) Aalberse, https://www.parlement.com/id/vg09lkx73twb/p_j_m_piet_aalberse
(geraadpleegd 13 maart 2022).